

סקירת ספרים חדשים

עורכת המדור: אלישבע סדן

רות בן ישראל וגדעון בן ישראל (2004). מי מפחד מהגיל השלישי. תל-אביב: הוצאת עם עובד. 188 עמודים.
סקר: אברהם דורון.*

ספרם של רות וגדעון בן ישראל כולל שלושה חלקים. החלק הראשון דן בתופעה של הזדקנות האוכלוסייה, בגישתה המשתנה של החברה לאוכלוסייה הזקנה, או "האזרחים הוותיקים", כמו שהמחברים קוראים להם, ובצורך להבטיח לקבוצה זו באוכלוסייה את הזכות להתקיים בכבוד. בחלק השני נדון ומנותח טיבם של ההסדרים החברתיים האמורים להבטיח את הקיום בכבוד של האזרחים הוותיקים, כמו הסדרי הפרישה מעבודה, קצבאות הביטוח הלאומי ובעיות הפנסיה, והסוגיות הקשורות בעיסוק בפנאי בתקופה שלאחר הפרישה מעבודה. החלק האחרון של הספר מוקדש לנושאים של התארגנות ושל ייצוג האזרחים הוותיקים, שבעזרתם הם יוכלו להבטיח את סיפוק צורכיהם.

בעת הקריאה נהייתי מן העבודה הרבה שהושקעה במחקר, מן המחשבה הרבה שהוקדשה לנושאים, ומן הרעיונות והחידושים הכלולים בספר. אולם, הטרידה אותי שאלה הקשורה בשם הספר: מי מפחד מן הגיל השלישי? מתוך המידע שקיבלתי על הנושא מן הספר, ועם מעט המידע שכבר היה בידי, אני חושש מאוד שיש מקום לפחד מן הגיל השלישי.

נזכרתי בהקשר זה בסיפורו של המלך ליר במחזהו של שייקספיר. הסיפור נראה לי כאלגיוריה על האדם הזקן בחברה שלנו. זהו סיפורו של אדם זקן שכנראה אינו מסוגל לקלוט ולשפוט בצורה נבונה, פחות או יותר, את העולם מסביבו. ליר הוא זקן שבקלות דעת נותן את ממלכתו במתנה לשתי בנותיו המרושעות והשפלות. הוא הופך להיות תלוי בחסדן, ובסופו של הדבר נשאר בודד, עזוב וחסר כל. המשורר הגרמני גתה, כשהיה בעצמו בן שבעים ושמונה, כתב באחד משיריו: "אדם זקן הוא לעולם המלך ליר".

* פרופ' אברהם דורון הוא פרופסור אמריטוס בבית-הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים, וחתן פרס ישראל לשנת 2004.

האדם הזקן בחברה שלנו הופך להיות תלוי בחסדי הקהילה שהוא חי בה ושהיה חלק ממנה. כאשר אני חושב על מעשיו של השלטון הנוכחי ומדיניותו כלפי אנשים זקנים, אני מהרהר האם אין הוא נוהג כמו בנותיו של המלך ליר? ניתן להבחין בכך, שהסולידריות הבין-דורית, בין הדור הצעיר ובין דור הזקנים, הסולידריות שהמחברים רואים בה תנאי הכרחי לקיומה של חברה רב-גילית, ושל הבטחת קיום בכבוד של שכבת הגיל של הזקנים, הולכת ונחלשת בחברתנו. הדבר הקשה ביותר הוא יחסם של הכוחות הנמצאים בימינו ליד הגה השלטון, המוכנים להתכחש ללא היסוס לכל אותם הסדרים שהיו אמורים להבטיח איזושהו קיום בכבוד לאוכלוסייה הזקנה. אכן, יש מקום לפחד מן הגיל השלישי.

אחת הבעיות הקשות של האוכלוסייה שהגיעה לגיל השלישי בימינו קשורה בשינוי הרדיקלי שהתחולל במסלולי החיים שעברו על האדם עד שהגיע לגיל הפרישה ובגיל הפרישה עצמו. בעבר – אדם היה רגיל לעבור שלוש תקופות עיקריות במסלול חייו: תקופה קצרה של הכשרה לעבודה, תקופה ארוכה של עבודה, ותקופת חיים קצרה יחסית לאחר הפרישה מעבודה ואולי גם של קבלת פנסיה. בהווה המצב הפוך: אדם עובר, על-פי רוב, תקופה ארוכה יותר של הכשרה, תקופה קצרה יותר של עבודה, ותקופה ארוכה של חיים לאחר פרישה מעבודה ושל תלות בקבלת פנסיה, בשירותי בריאות ובשירותים אחרים. שינוי זה דורש שינוי המערכות שפעלו עד ימינו, והתאמתן לנסיבות שהשתנו. המחברים דנים בכך בהרחבה בספר. השאלה היא, האם החברה שלנו השכילה להטמיע בתוכה את המפנה שהתחולל, והאם היא מוכנה להתאים את עצמה, ואת ההסדרים החברתיים שלה, למה שמתבקש מכך.

המחברים עושים הבחנות חשובות בין תקופות חיים שונות. לדוגמה: בין הגיל שלפני הפרישה מעבודה ובין הגיל שלאחר הפרישה, ובין הגיל השלישי הבא מיד לאחר הפרישה ובין מה שהם מכנים "הגיל הרביעי". נראה לי, שהפניית תשומת הלב לגיל הרביעי היא חשובה, משום שאני חושש שטרם השכלנו להבין את המשמעות של הגידול באוכלוסיית הגיל הרביעי והמשמעות של התופעה הזו לכל מערך ההסדרים בשירותי הרווחה, הבריאות והביטחון הסוציאלי. אני חושב, שדרושה לנו מהפכה מחשבתית לא קטנה בכל הנוגע לתכנון כלל מערכות השירות שלנו, כדי שנוכל להתמודד עם הבעיות והצרכים של קבוצת האוכלוסייה הגדלה בגיל הרביעי.

המחברים דנים בהרחבה בבעיה חשובה נוספת, גיל הפרישה מעבודה, והם מביעים את דעתם על היתרונות של אימוץ גיל פרישה גמיש יותר, והם מכנים זאת בשם "פרישה תפקודית", במקום כפיית גיל פרישה אחיד ללא הבחנה על כל אחד. המחברים מפנים בהקשר זה את תשומת הלב לבעיות הקשורות בגיל הפרישה של גברים לעומת אלה של נשים, סוגיות של פרישה חלקית, פרישה מודרגת, וכדומה. אלה הן סוגיות חשובות, שהתשובה עליהן אינה פשוטה. אבל, יש לי כמה הרהורים

בכל הנוגע לפרישה התפקודית. אני בוודאי מוכן לתמוך בגמישות רבה יותר, לעומת חובת הפרישה בגיל אחד לכולם. נושא זה רלוונטי לקבוצות עובדים שונות, בעיקר במקצועות הצווארון הלבן, שבהן העובדים אינם מועסקים בעבודה גופנית קשה. נתקלתי לאחרונה בעיתונות בזעקה של עובד שנדרש כעת, לאחר דחיית גיל הפרישה, לדחות את הפרישה שלו לגיל 67. הוא שאל: האם אפשר לדרוש ממנו להמשיך ולעבוד עד גיל 67 באקלים החם של ארצנו, כאשר עבודתו געשית ליד תנור היתוך ובטמפרטורה גבוהה מאוד? איש זה, ואלה העובדים בעבודות דומות, בוודאי היו רוצים שיאפשרו להם לפרוש בגיל מוקדם יותר. השאלה היא, האם בעמדות הרווחות בקרב קובעי המדיניות אצלנו, התומכות בהעלאת גיל הפרישה לכולם, תהיה גם נכונות לאפשר לעובדים בעבודות מפרכות לפרוש בגיל צעיר יותר? או שהפרישה התפקודית תיצור הפרדה מעמדית נוספת, בכך שהיא תאפשר לעובדים מן המעמד הבינוני לדחות את הפרישה שלהם ובאותה עת תשמור על גיל פרישה גבוה לעובדים בעלי צווארון כחול העובדים בעבודות מפרכות, דוגמת האיש שהזכרתי.

זאת אינה שאלה תיאורטית בלבד. המחברים מזכירים את היחס לערך העבודה הקיים בחברה שלנו, את אֶתוס העבודה, ואת פולחן העבודה. הם מזכירים את החובה לפרוש מן העבודה כמעין "גירוש מגן העדן". אינני בטוח האם יציאה לפנסיה מעבודה מפרכת היא אכן גירוש מגן עדן. לחלק גדול מן המועסקים בעבודה גופנית קשה יציאה לפנסיה היא בוודאי דבר שהם מחכים לו ורוצים בו מאוד. החשש שלי מאימוץ הפרישה התפקודית נובע מכך, שישאירו גיל פרישה גבוה לעובדים בעבודה גופנית קשה, ואילו העובדים מן המעמד הבינוני יוכלו לפרוש בגיל גבוה יותר לפי יכולתם או לפי רצונם.

ראוי להזכיר בהקשר זה, שבסעיף (2)5 לחוק הביטוח הלאומי המקורי, שהתקבל ב־1953, נקבע, שמי שעבד בארץ בעבודה מפרכת, גיל הפרישה שלו מעבודה ולקבלת קצבת זקנה יוכל להיות נמוך מגיל 65 (לא פחות מ־62 לגבר ו־57 לאישה), בכפוף לתקנות שהיה אמור להתקין שר העבודה. אבל שר העבודה מעולם לא התקין תקנות כאלה, ובסופו של דבר בוטלה האפשרות הזאת ונמחקה מן החוק. אינני בטוח שהטבה דומה לגבי קבוצות עובדים מן המעמד הבינוני היתה מתבטלת גם היא. לפיכך חשוב לומר: פרישה תפקודית – כן! בתנאי שתכובד גם זכותם של עובדים בעבודה גופנית קשה, הרוצים לצאת לפנסיה בגיל נמוך יותר המביאה בחשבון את האינטרס שלהם. סוגיה אחרת שהספר דן בה בהרחבה היא זו של הבטחת קיום בכבוד לאלה שפרשו מן העבודה לאחר פרישתם. השאלה היא, איך מגדירים מהו קיום בכבוד, והאם החברה שלנו מוכנה לקבל על עצמה את האחריות להבטיח את אותו קיום בכבוד. המחברים מדברים בספר על פנסיה בת ארבעה רבדים, שהיא גמישה ומתעדכנת. במציאות שלנו, אפילו הרובד הראשון הקיים בביטוח הזקנה של הביטוח הלאומי, ואשר אמור להבטיח

לא קיום בכבוד במונח הרחב יותר, אלא מינימום של קיום בכבוד, נמצא בסכנה והולך ונשחק. הסוגיה איך מגדירים מהו מינימום של קיום בכבוד נמצאת כבר שנתיים בביור ובידיון בבית-המשפט העליון. ובית-המשפט הזה, עם כל הכבוד, לא אצה לו הדרך והוא טרם מצא, בעת כתיבת שורות אלה, את הזמן להכריע בעניין.

הרובד הראשון של קצבת הזקנה של הביטוח הלאומי לא נקבע בשנות ה-50 בשיעור של 16 אחוזים מן השכר הממוצע, כפי שסבורים המחברים (ראו בעמ' 106), אלא בשיעור הרבה יותר גבוה. שיעור הקצבה בשנות ה-50 המוקדמות, בחוק הביטוח הלאומי המקורי מ-1953, נקבע להיות 15 ל"י לחודש. סכום זה היה אז קרוב ל-25 אחוזים מן השכר הממוצע. קצבה זו נשחקה במהירות בשנות ה-50 וה-60 ובמקום לתקנה נקבע אז שיעור הקצבה, לאחר מאבק שנמשך שנים אחדות, ל-16 אחוזים בלבד. היום אנו נמצאים במצב, שהממשלה איננה מוכנה להבטיח ולקיים בעתיד הקרוב אפילו את השיעור הנשחק של 16 אחוזים.

לפי ההסדר שהתגבש בשנות ה-50 היה הרובד השני של פנסיות תעסוקתיות, הקשורות במקומות העבודה, אמור לספק לפורשים מן העבודה פנסיה בשיעור גבוה מן השכר שלהם לפני הפרישה. אנחנו יודעים שההסדר הזה של רובד הפנסיות התעסוקתיות נכשל מכמה בחינות: הוא לא הצליח לכסות את כל העובדים השכירים; לאלה שכוסו ונכללו בביטוח הפנסיוני הוא לא הבטיח ברוב המקרים פנסיה ראויה; הוא לא הצליח להבטיח את שמירת זכויות הפנסיה במעבר ממקום עבודה אחד למקום עבודה אחר במשק מתפתח שיש בו ניידות גבוהה של כוח עבודה. אני מדגיש זאת, משום שהמחברים מדברים בספרם על רובד פנסיוני תעסוקתי בתור בסיס עיקרי להבטחת קיום בכבוד. חשוב לומר, שכדי שהסדר כזה יפעל ביעילות ואכן יבטיח את הקיום בכבוד של הפורשים מעבודה, צריך שיתקיימו בו תנאים הכרחיים אחדים: הוא צריך להיות מעוגן בחקיקה המחייבת את העובדים ואת המעסיקים כאחד, או בלשון אחרת: הוא דורש חקיקה של חוק ביטוח פנסיה ממלכתי. כמו-כן, הוא צריך להגדיר ולהבטיח את המינימום החברתי לקיום בכבוד. לדעתי, הגדרה זו צריכה לכלול אחוז מוגדר של השכר או ההכנסה לפני הפרישה מעבודה, עם הבטחה של רצפה תחתונה שבכל מקרה אף אחד לא יפול מתחת לה.

אני ער מאוד לכך, שהממשלה הנוכחית, וגם ממשלות קודמות, לא היו מוכנות לחוקק חוק ביטוח פנסיוני. הממשלה הנוכחית, המתכוונת להעביר את קרנות הביטוח הפנסיוני לידי חברות ביטוח פרטיות ולשוק ההון, אינה מוכנה לקבל על עצמה כל התחייבות לגבי רמת הפנסיה המובטחת וגם לא להבטיח לזקנים הכנסה שתאפשר להם קיום חברתי בכבוד. בנסיבות אלה אני חושש, שאנו הולכים לקראת מצב מקוטב יותר בתנאי החיים של האוכלוסייה הזקנה. במצב שהולך ונוצר, קבוצה קטנה של אנשים בצמרת השלטון תזכה בפנסיות גבוהות מאוד, או בכמה וכמה פנסיות גבוהות, בעוד

שרוב האוכלוסייה הזקנה לא תזכה אפילו לפנסיה אחת שתוכל להבטיח קיום צנוע בכבוד.

לבסוף, הערות אחדות לנושא של תרבות הפנאי לאחר הפרישה מן העבודה. צודקים המחברים בכך שהם מקדישים לסוגיה זאת חלק נכבד של הספר. הם מזכירים את תרבות הפנאי המסורתית. אבל אני חושש, שהמחברים נוטים לייחס הילה רומנטית למה שהם מכנים "עיסוק הפנאי המסורתי". אני מפקפק בכך, שהיה בכלל דבר כזה. הבעיה שאני רואה היא, שאין בתרבות היהודית תרבות של פרישה מעבודה ושל תרבות פנאי לאחר הפרישה. הבעיה המרכזית, או האתגר העומד לפנינו, הם לפתח תרבות כזו, משום שנסיונות החיים בחברה שלנו מחייבות זאת. יש צורך, כפי שהמחברים מדגישים, לצקת תוכן חדש לתקופת החיים המתארכת שלאחר הפרישה. אינני יודע איך ניתן לעשות זאת, כאשר אתוס העבודה עדיין שולט בנו בכל עוזו. הספר יכול לשמש להרחבת הדעת של כל אדם המתעניין בתהליך ההזדקנות שעובר על יותר ויותר בני אדם בישראל ובעולם כולו, תופעה שחשיבותה גוברת ונוגעת לכל אדם שיהיה גם הוא, בבוא העת, לאזרח ותיק. במיוחד ימצאו עניין בספר כל אלה העוסקים בבעיות של האוכלוסייה הזקנה, או המתעתדים לעסוק בכך ובפרט קהל המורים והתלמידים בחוגים האוניברסיטאיים ובמכללות, המכינים ומכשירים אנשים לטפל בבעיות של האזרחים הוותיקים.

בנימין גדרון, מיכל בר, חגי כץ (2003). המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום. 272 עמודים.

סקרה: שרה זילברשטיין-היפש.*

הספר של בנימין גדרון, מיכל בר וחגי כץ מספר את סיפורה של החברה בישראל. קריאתו מספקת תובנות רבות על יסודותיה ומקורותיה של החברה בישראל, שכן לארגוני המגזר השלישי יש חלק נכבד ביצירת המרקם החברתי בישראל מאז הקמתה כמדינה וגם לפני כן כחברה בהתהוות, בשנים שלפני הקמתה. המחשבה הראשונה שעלתה בראשי כאשר קראתי את הספר היתה, איך זה שטרם פורסם ספר שכזה. מחשבתי השנייה היתה, שאני חייבת להזמין עותקים נוספים ולחלקם לעמיתיי בכנסת, במשרדי הממשלה ובמגזר הפרטי (וגם לחבריי ולבני משפחתי).

* שרה זילברשטיין היפש, מוסמכת בעבודה סוציאלית, היא מנכ"ל מגזר ההתנדבות והמלכ"רים, תל-אביב.

הספר מגדיר ומנתח את ארגוני המגזר השלישי בישראל, הן מבחינה מושגית ותיאורטית (פרק א') והן מבחינה כמותית, ומציג נתונים על גודלו של המגזר הזה בתוך כלכלת המדינה, ונתונים תוך-מגזריים, כגון הרכב תחומי הפעילות של ארגוני המגזר השלישי, ומקורות המימון שלהם (פרק ב'), תוך הצגת נתונים על מקורות המימון הממשלתיים והפרטיים ועל ההכנסות העצמיות. קוראים, שאולי אינם ערים למספרים אלה, יופתעו לדעת עד כמה מועט המימון שהמגזר הפרטי תורם לארגונים שללא כוונת רווח.

כפי שידוע לעוסקים בתחום, יש סוגים רבים מאוד של ארגונים ללא כוונת רווח. החלוקה ביניהם היא לארגונים נותני שירות (שירותי רווחה, בריאות וחינוך בעיקר), ולארגוני סינגור, או כפי שהם נקראים בספר "ארגוני החברה האזרחית". המחברים מציינים, שהשפעתם של ארגוני המגזר השלישי על תחום הרווחה בישראל מכרעת: "לא זו בלבד שהמגזר השלישי שימש עבור הממשלה ערוץ להספקת שירותי רווחה, אלא הוא גם השפיע על אופי הסדרי הרווחה והתפתחויות במדינת רווחה לאורך השנים." (עמ' 192). אולם, בניגוד למתרחש במדינות אחרות, שבהן התפתחו היחסים בין המדינה לארגונים החברתיים לכדי שיתוף פעולה, בישראל נוצרו יחסי שולט ונשלט: "המדינה מנסת ומגייסת את המגזר השלישי לשורותיה. שירותי הבריאות, החינוך והרווחה פעלו במידה רבה בחסות המדינה ולא לצידה, והפכו בתחומים רבים לזרוע המבצעת שלה." (עמ' 194). הצורך, שעליו מתריע מגזר ההתנדבות והמלכ"רים – ארגון הגג של העמותות וארגונים ללא כוונת רווח – היינו העדר מדיניות ממשלתית עקבית כלפי המלכ"רים, מוצג בספר תוך הסברת שורשיו וסיבותיו ההיסטוריים.

בשנים האחרונות אנו עדים למעורבות אזרחית ערה בתחומים החברתיים והפוליטיים במדינה, בדמות התארגנויות פוליטיות וחברתיות. מעורבות זו מוצאת אף היא את מסגרתה המשפטית תחת הגדרת המלכ"ר. התארגנויות אלה פועלות לתיקון, או לשינוי, מדיניות הממשלה, לשם תמיכה או כדי להתנגד לקבוצות עניין אחרות, או כאלה המוקמות אד הוק לקידום נושא מקומי, קהילתי או לאומי, אידיאולוגי או אישי.

בניתוח המבנה ושורשי ההקמה של ארגוני החברה האזרחית (פרק ו') נגלית לקורא החשיבות העצומה של ארגונים אלה אשר, בניגוד לארגוני הרווחה נותני השירות, אינם תלויים במימון ממשלתי ומהווים למעשה את לב-לבה של החברה האזרחית, והתפתחותם משקפת את השינויים המתחוללים בחברה בכללה: מארגונים פמיניסטיים וארגוני מחאה חברתית בשנות ה־70 (כמו הפנתרים השחורים) ועד השנים האחרונות, שבהן מניעים את האזרחים אינטרסים אישיים וחברתיים.

כמנהלת ארגון הגג של מגזר ההתנדבות והמלכ"רים בישראל, רצוני להמליץ לכל מנהלי הארגונים החברתיים לקרוא ספר זה, ויותר מכך לשמור אותו ככלי עבודה

המצוי על שולחנם. למקבלי ההחלטות בממשלה ובכנסת הייתי ממליצה לקרוא את הספר כהקדמה וכרוז לתהליכים שהחלו לאחרונה, ואשר אני תקווה שיציבו את ארגוני המגזר השלישי במקומם הראוי מבחינת חשיבותם החברתית, ויניבו מדיניות ממשלתית עקבית ועניינית לגבי תפקידם של הארגונים החברתיים בישראל.

יותר מכל, הייתי ממליצה למורים לאזרחות בבתי-ספר תיכוניים ולמרצים למדעי המדינה במוסדות האקדמיים לקרוא את הספר, להפנים את התפקיד של הארגונים החברתיים במארג החברתי במדינה, ולהעביר לתלמידיהם את החשיבות של ארגונים ללא כוונת רווח, וגם לנטוע בהם את התחושה והתובנה שארגוני המגזר השלישי הם חלק מהותי וחשוב של הדמוקרטיה והחברה בישראל.

לסיכום, חשיבותו של הספר היא בריכוז המידע על ארגוני המגזר השלישי, הגדרתם, אפיונם ומתן הסבר וניתוח בהיר וממצה על הרקע להקמת מגזר זה. מעבר לכך, אופן הכתיבה של הספר מאפשר לציבור גישה נוחה למידע על נושאים הקרובים כל כך ללבם של "276 אלף המועסקים בארגוני המגזר השלישי" (עמ' 52), שהם אנשי המקצוע, המתנדבים וכמובן ההנהלות המתנדבות, המהוות את מנהיגות המגזר השלישי.

נעמי גל (2003). אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה? תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת קו אדום. 384 עמודים.
סקרה: דנה שני-עצמון*.

הספר "אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה?" מבקש לתת מבט כולל על היבטיה השונים של תופעת האלימות כלפי נשים. בספר שלושה שערים: שער א' הוא מבוא לנושא ומתייחס למעמד האישה, לתיאוריות שונות להבנת הבעיה, ויש בו פרק הסוקר את תופעת האלימות כלפי נשים במקורות היהדות. שער ב' בוחן את היקף התופעה של נשים מוכות על מאפייניה השונים בישראל בכלל, ובקרב קבוצות מיעוט נבחרות, בפרט. שער ג' מוקדש לייחסן של רשויות המדינה לתופעה ולדרכים שהן מציעות לטיפול באלימות כלפי נשים. בארבעה פרקים נפרדים נסקרים השירותים הסוציאליים, מוסדות החקיקה, השיפוט והאכיפה, מערכת הבריאות ואמצעי התקשורת.

כעובדת סוציאלית עם נשים מצאתי, שחלקים שונים של הספר הם מאירי עיניים. דווקא כעת, עם צאתו של התיקון הרחב לתע"ס (תקנות העבודה הסוציאלית) בנושא

* דנה שני-עצמון היא עובדת סוציאלית המטפלת במשפחות החיות בעוני. לקבלת תואר שני מן האוניברסיטה העברית בירושלים היא כותבת עבודה בנושא חוק דמי מוונות (הבטחת תשלום). דנה שני-עצמון חברה בקיבוץ העירוני "תמוז" בבית שמש.

אלימות במשפחה,¹ המגדיר אותה כתופעה חברתית ציבורית, מפרט את מאפייניה ומתווה דרכי טיפול בה, דיון מקיף בסוגיה עשוי למקם את ההוראות החדשות בהקשר רחב. קריאה בספר אכן מאפשרת מבט על נושא האלימות כלפי נשים מהיבטיו השונים.

יחד עם זאת, מסקנותיה של נעמי גל במהלך הספר מתגלות לעתים כנעדרות גישה ביקורתית מספקת בהקשר הרחב. לדוגמה, הפרק השלישי בשער א' מתייחס לאלימות כלפי נשים במקורות היהדות. נראה, שלא נעשה ניסיון לבחון את התמורות שהתרחשו ביחס לנשים ולאלימות כלפיהן במהלך 4,000 שנות ההיסטוריה של העם היהודי. כך, שרה אימנו (עמ' 45) והרב קוק (עמ' 60), מטופלים בצורה דומה בלא התייחסות לשוני הרב בין העולם העתיק שבו מעוגנת דמותה של שרה, לעידן המודרני שבו פעל הרב קוק. הגם שד"ר גל מכירה בפער הזמנים, היא מציבה אותם כעדות לאותה מציאות היסטורית ובכך מפסידה את ההזדמנות לבחון כיצד והאם השתנה יחסה של התרבות היהודית לנשים לאורך הדורות. הגם שיש אזכור להתנגדות חכמי ישראל לאלימות כלפי נשים ולכך שהטילו חרם ונידוי על המתעלל (עמ' 49), כמו גם התייחסות לגישות הרווחות בדתות שונות (עמ' 49, 53), עדויות אלה אינן משפיעות על מסקנות הפרק, שעיקרן: "מחברת ספר זה טוענת כי היחס לנשים בדת היהודית לא נשתנה מאז השולחן ערוך, זוהי ביקורת קשה על תנועת ההשכלה והתנועות החילוניות הליברליות למיניהן שחרטו על דגלן, בין השאר, שוויון זכויות. הטענה שהתנועות החילוניות לחמו למען שחרור האישה היא בגדר מיתוס בלבד. למעשה הן לא שינו את מעמדה." (עמ' 62). התייחסות כזו לתנועת ההשכלה ולתנועות הליברליות החילוניות תמוהה, בייחוד משום שהן אינן מוזכרות כלל בגוף הפרק. וכאמור, חסרה באותו הקשר התייחסות לשינויים הדרמטיים שהיו במעמדה של האישה בחברה במעבר שבין העולם המסורתי לזה המודרני.

שער ב', המחולק לשני פרקים, עוסק בהיקף התופעה של אלימות כלפי נשים בישראל ומאפייניה היום. בחלק זה מוצגת סקירה מקיפה על היקף התופעה בארץ, מאפייני הגבר המכה, והתייחסות נרחבת לאלימות כלפי נשים בקבוצות מיעוט באוכלוסייה: ערבים, חרדים, קיבוצים, עולים מחבר העמים ועולים מאתיופיה. מידע רב מסוכם בטבלאות ובגרפים, כמו למשל מספר מקרי הרצח של נשים בשנים שונות (עמ' 71), אחוזו הבעלים המכים הצורכים סמים או אלכוהול (עמ' 78) ועוד. לצד המידע המספרי מביאה גל תיאורי מקרים, המעידים על קיומה של התופעה בכל שכבות האוכלוסייה ומציגים את סוגי האלימות השונים (עמ' 79). הידע בפרק רב, אך לא תמיד מעידה כותרת הפרק או הסעיף על התוכן המובא בתוכו. לדוגמה, בתת הפרק "תפישות מוטעות לגבי הכאת נשים" מבקשת גל להזים את ההנחה, ש"זוהי

1. משרד הרווחה, הוראות התע"ס 160, יולי 2004, פרק 3 הוראה 3.28.

תופעה עדתית או תרבותית". אולם, רק מחקר אחד מאשש טענה זו, ומלבדו מתייחס הפרק לסטריאוטיפים העדתיים שנוצרו בארץ מאז העליות הגדולות בשנות ה-50, ולמצוקות האישה המוכה בעשירון העליון (עמ' 91-93). למעשה, אין די תוכן בחלק זה כדי להשכיל את הקורא בסוגיה הנזכרת בכותרתו. בפרק הדין באלימות כלפי נשים בקרב עולים מחבר העמים טוענת המחברת: "במשפחות האסייתיות הנשים קיבלו את גורלן בשקט, כפי שעשו זאת במדינת המוצא. אך עם הזמן חל פיתוח במעמדן של הבעל, והנשים נחשפו לדרך חיים שונה ואט אט החלו להביע את עמדתן ואף להתנגד לגבר. הלה, על מנת להוכיח כי הוא השליט הבלעדי בבית, מכה את אישתו ואף את בנותיו. לפיכך האלימות כלפי נשים מחריפה בישראל." (עמ' 136). גם בקרב האתיופים, אומרת נעמי גל, גבוהה רמת האלימות כלפי נשים (עמ' 138). הנה, מפרק זה עולה, שאלומות כלפי נשים דווקא קשורה לתרבות. העדות לסטריאוטיפים העדתיים חשובה כדי להבין את המורכבות שבפניה עומדים אלה המנסים לסייע לנשים להיחלץ מאלימות. נראה לי, שחסר בספר דיון במרובע המורכב של אלימות, תרבות, הגירה וסטריאוטיפים עדתיים, דיון שהיה עשוי לתרום להבנת הנושא לעומקו. סיכום שער זה מפתיע ביותר. כותבת נעמי גל: "במלים אחרות, דרוש טיפול שורש, ולא טיפול סימפטומאטי. לא די לשנות דפוסים פטריארכאליים שבהם האישה נחשבת לרכוש הבעל. בראש ובראשונה יש לשנות את תפישת העולם של החברה ובמיוחד של הנשים." (עמ' 139). בעיניי, די לשנות דפוסים פטריארכאליים. די והותר.

שער ג' כולל ארבעה פרקים העוסקים בשירותים הסוציאליים, במוסדות החקיקה, השיפוט והאכיפה, במערכת הבריאות ובאמצעי התקשורת. פרקים אלה עמוסים בפרטים, המציגים את פעולתם של הגורמים השונים המתמודדים עם אלימות כלפי נשים. למשל, מסגרות הטיפול שמפעילה נעמ'ת (עמ' 169-170), הפריטים שעל האישה הנמלטת להכין בעוד מועד (עמ' 172-173), ומודל שיטור מערכתי-קהילתי. מידע זה מאפשר לקוראים להיכנס לתוך עולם הדילמות והמענים של רשויות המדינה השונות בתחום זה. קורא או קוראת המעוניינים להבין "כיצד זה פועל", יוכלו לקבל תמונת מצב כמו בתצלום אוויר, נכון ל-2001. כל זאת, אם לא יטבעו בים המידע המייגע, שאינו מבחין בין עיקר לטפל, כמו, למשל, כמה כסף הקציבה המדינה בכל שנה בין השנים 1995 ל-1998 מכספי העיזבונות, ומה היה התהליך של קבלת כל סכום וסכום (עמ' 166). החומרים לפרק נאספו ממקורות שונים: מחקרים אקדמיים, ועדות הכנסת, נהלים של משרדים שונים, חוברות הסבר, עיתונות יומית ועוד. לא תמיד ברור מהו מקור המידע. הגם שניתן ללמוד הרבה מכתבות המתפרסמות בעיתונות היומית על אירועים שונים, ובייחוד על המסרים המועברים דרכן לציבור הרחב, נראה לי חשוב להבחין בין מידע שבסיסו עיתונאי לזה שהוא פרי מחקר (למשל, בעמ' 133, 182, 190, 199, 200 ועוד).

הפרק האחרון עוסק בתרומת אמצעי התקשורת להעלאת המודעות לתופעת האלימות

כלפי נשים. אכן, ניתן ללמוד מפרק זה על מעורבותה של התקשורת וסיועה לשינוי המצב. יחד עם זאת, תוכנו של פרק זה סותר את הביקורת על חלקה של התקשורת כיוצרת סטריאוטיפים, שנדונה בתת הפרק על התופעה העדתית (ראו עמ' 91). לסיכום, קריאה בספר חושפת בפני הקוראים את סוגיית הנשים המוכות בישראל. בשל החלוקה השיטתית לפרקים, הספר מתאים גם למי שמבקשים לרכוש ידע ספציפי בתוך נושא רחב זה. אולם, קריאה רציפה בספר הותרה בי אכזבה. המידע הרב לא התגבש לכלל תובנות חדשות וקוהרנטיות, ולא ניתנה בו תשובה לשאלה שבכותרת הספר: אלימות נגד נשים – נורמה או סטייה?.

יעל ישי (2003). בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל. ירושלים: כרמל. 203 עמודים.
סקר: ברוך עובדיה.*

היה זה מעשה ראוי להביא אל הקהילייה המקצועית ואל הציבור הרחב מחקר על החברה האזרחית בישראל ודיון בהיבטיה השונים, המבניים התוכניים וההיסטוריים. המחברת עושה זאת תוך דיון נוקב במשמעותה ובבעיותיה של חברה זו. בספר יש שני חלקים עיקריים. הראשון הוא דיון תיאורטי והיסטורי במהותה של החברה האזרחית בישראל; השני מציג את ממצאי המחקר ודן בהם. כאשר נכנס חוק העמותות לתוקף בשנת 1981, היו בארץ 40 עמותות. בעת כתיבת הספר היו בה בקירוב שלוש-עשר אלף עמותות רשומות, גידול רב ביחס לגידול האוכלוסייה על-פני אותה תקופה. המחברת שואלת, האם יש בכך אינדיקציה למידת אזרחותה של החברה בישראל, או שמא ריבוי העמותות הוא סימן להתפרקות החברה מחישוקיה המלכדים. היא גם מציגה שלוש סוגיות משנה הנגזרות מכך: מעמדה של החברה האזרחית אל מול המדינה, זיקתה של החברה האזרחית לאזרחים ומהותה של החברה האזרחית.

בהתמודדות עם סוגיות אלה, יעל ישי סוקרת את המחקר בתחום ופותחת בהגדרת ייעודה של החברה האזרחית: "החברה האזרחית מעודדת מחויבות אזרחית שמשמעותה נכונות לפעול בצוותא למימוש מטרות קולקטיביות ובוה תרומתה למדינה." (עמ' 8). אשר להגדרת החברה האזרחית, היא בוחרת לאמץ את זו של דיאמונד: "זירה שאופיינית בארגון, בבחירה חופשית, בעצמאות ובערכים משותפים, ושחקניה פועלים במסגרת הסדר הציבורי." (עמ' 28).

* ברוך עובדיה הוא מורה בכיר בחוג למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי המכללה למנהל.

המחברת בחרה לדון בחברה האזרחית כ"קוראת תגר" או כ"תומכת" במדינה באמצעות ארגוניה. בכך היא מגדירה את החברה האזרחית כישות מאורגנת הניצבת לכאורה אל מול המדינה. שורשי תפיסה זו נעוצים בתקופת היישוב, שקדמה להקמת המדינה. החברה האזרחית היהודית בארץ-ישראל התנהלה כישות מדינית מאורגנת, ובכך הניחה את היסודות לכינון המדינה להלכה. התארגנות קהילתית אוטונומית זו היתה המשכה של מסורת יהודית רבת שנים בתפוצות, שבה ניהלה הקהילה היהודית את חייה הפנימיים כמדינה בתוך מדינה. אולם, הוזהות שהתפתחה בארץ-ישראל בין החברה האזרחית ובין המדינה שבדרך המשיכה להתקיים במובן מה גם לאחר הקמת המדינה. בנסיבות אלה התפתחה אמביוולנטיות שהקשתה על החברה האזרחית להתייצב באורח אמיץ ואמיתי אל מול המדינה, כאשר זו לא ענתה על צורכי חבריה.

המחברת דנה במעבר מחברה מגויסת, גם אם מפולגת בראשיתה, לחברה מלוכדת, הנלחמת על קיומה במלחמת העצמאות. במלחמת קיום אכזרית זו עברה החברה הישראלית תהליכי שיזור, אך לאחר סיומה, באורח דיאלקטי, היא התחילה לעבור תהליכי בידול ופירוד גדלים והולכים עם הזמן. תהליכים אלה, שהם ריאקציה להתגייסות במאבק להקמת המדינה ולהגנה עליה, לובשים מספר צורות. האחת – פוליטית, הנותנת ביטוי חדש למגמות ששררו בטרם הוקמה המדינה באמצעות מפלגות חדשות, אשר התמקדו בזירה המדינית והביטחונית; השנייה – אפוליטית ביסודה, הפונה פנימה ומהווה בסיס להתפתחותה של חברה אזרחית המכוונת למתן מענה על צורכי חבריה מבית. ארגונים אפוליטיים אלה מתגבשים כ"מגזר שלישי".

התפתחות זו של חברה אזרחית אוטונומית היתה בבחינת פרץ השתחררות מחיבוק האם של מדינה, אמנם דמוקרטית, אך ריכוזית בראשית התהוותה. בין שאר מטרותיה המדינה שאפה לקיים כור היתוך תרבותי וחברתי וביקשה להשיג יעדי צמיחה של חברה מפותחת, וכמדינת רווחה – לשאת באחריות מקיפה לאיכות החיים של אזרחיה. ריבוי התרבויות, השונות והמגוון האידיאולוגי גברו על שאיפות אלה וקיבלו ביטוי ארגוני בצורת ארגונים חברתיים הדואגים לאינטרסים הייחודיים של חבריהם.

בד בבד, ככל שרבו התפקידים וגדלה המעמסה שנטלה המדינה על עצמה, התפתחו מנגנונים, המעבירים חלק ממשימותיה אל האזרחים עצמם. תהליך הפרטה של שירותים חברתיים הוא ביטוי להשתחררות המדינה מאחריות ישירה להספקת שירותים. המדינה מעודדת התפתחות מלכ"רים ומממנת שירותים באמצעותם, ועקב כך מתפתחת תלות של החברה האזרחית במדינה ונפגע יסוד חיוני לקיומה כמגזר עצמאי.

הספר דן בחיוניות האוטונומיה כתנאי יסודי לקיומה של החברה האזרחית וליחסי גומלין מאוזנים בינה ובין השלטון. האם, שואלת המחברת, החברה האזרחית מרסנת ומבקרת את הרשות, האם היא מעוררת סולידריות חברתית, והאם היא מקפידה על כללי הדמוקרטיה בביתה שלה?

ישי בוחנת שאלות אלה מזוויות שונות. היא דנה בהתגייסות החברה להשגת מטרות קולקטיביות באמצעות מפלגות פוליטיות, ארגוני עובדים וגופי מעסיקים, שהיוו מסגרות להזדהות ולפעילות קולקטיבית למען חבריהן. גם ארגוני המחותרת בטרם קום המדינה מילאו תפקיד בגיבוש קבוצות לסולידריות אזרחית. במובן מה שירות המילואים בתקופה שלאחר קום המדינה היה גורם בעל משמעות דומה, אך גם אזור תווך מטשטש, בין החברה האזרחית ובין המדינה. ישי טוענת, שהחברה האזרחית החלה למלא "תפקידים של שילוב וגיבוש, אבל לא יצרה את האיזון ההכרחי בין המדינה לבין הפרט" (עמ' 83) ובינה ובין המדינה.

בראייה היסטורית מאקרו-חברתית המחברת מצביעה על השינויים שהתרחשו במעבר מ"פוליטיקה ישנה" ל"פוליטיקה חדשה" וחושפת "אי הלימה בין המבנים שרבים מהם נותרו על כנם ובין הערכים שהשתנו ברוח הפוליטיקה החדשה." (עמ' 70). אי-הלימה זו מקשה על התהוות שיווי משקל פנימי בחברה האזרחית, מקשה עליה לתפקד היום ולמלא את ייעודה באורח מועיל אל מול השלטון בדמוקרטיה. גם השלטון מתקשה בכך מנגד ולוקה במעמסת יתר המקשה על תפקודו התקין.

הבחנה זו, בדבר אחריותה של החברה האזרחית לאחודות מתחלואיה של החברה הדמוקרטית המודרנית, נראית חשובה, אם רואים בחברה האזרחית את מקור הסמכות לקביעת הסדר החברתי. אמנם תשובת המחברת לכך היא, ש"האזרחות הדמוקרטית מחייבת, ולא רק מאפשרת, לבדוק את המדינה, לבחון אותה ולערער עליה", אולם היא מצמצמת כאמור את הדיון ב"שיווי המשקל בין קריאת התיגר האזרחית לבין התמיכה במדינה" כ"תרומת החברה האזרחית לדמוקרטיה." (עמ' 43). ראייה זו של שורש הבעיה אינה מפרטת די את האחריות וההשתתפות, שהם לבי-לבה של הדמוקרטיה המודרנית. תהליכי ההפרטה המתנהלים על דעת המדינה והחברה האזרחית כאחת, מחייבים תפיסת אחריות חדשה של כולם.

המרת ריכוזיות הממשל בביזור מופרט גוררת אחריה הסרת עול האחריות מעל המדינה והטלתו על החברה האזרחית שאינה מוכנה להתמודד עמה מן הבחינות האידיאולוגית, הכלכלית והארגונית. חברה אזרחית שהיתה שותפה לכינון המדינה, ולא שקדה דיה על ביזור האוטונומיה שלה, הפכה להיות אובייקט חסר הגנה שלה. נראה, שהשלטון בישראל, הדמוקרטי לכאורה, הנהוג במדינה במידה רבה ככאחווה פרטית, טרם הבשיל למלא תפקידי שיזור שהם חיוניים לחוסנה של חברה רב-תרבותית. אין זה מקרה אפוא, שהחברה האזרחית אמנם מצטיירת יותר ויותר כמציגה תביעות למדינה, אך קוראת עליה תיגר בקול ענות חלושה, ובאורה פרדוקסלי תומכת בה. עבור החברה האזרחית המדינה היא עדיין מקור בלעדי של ביטחון ותו זהות. החברה האזרחית מתקשה לזהות מקורות ביטחון משלה, לפתח את עצמאותה ומתוך כך, ליצור יחסים הדדיים עם המדינה.

הצורך בהשתתפות אזרחית בעשייה החברתית מקבל מענה באמצעות התנדבות אינדיווידואלית לטובת הציבור ובעשייה פוליטית מזערית. צורות השתתפות אלה נחקרו והוצגו בספר בהרחבה. מובא בספר גם שיתוף הפעולה בין השלטון ובין החברה האזרחית בנושאים מיוחדים כמו איכות הסביבה, טיפוח והעצמה מתקנת של אוכלוסיות חלשות או הידברות, שיוזר ופיוס בין קבוצות קונפליקט.

הספר דן גם בפיצול בין המרכיב הפוליטי ובין המרכיב האזרחי בחברה הישראלית. רוב המפלגות הפוליטיות מתמקדות בעיקר בסוגיות הנוגעות ליחסי חוץ וביטחון, ואילו החברה האזרחית מתמקדת בעיקר בסוגיות הנוגעות לאיכות החיים ולרווחה החברתית. אולם, לרוב הארגונים יש אינטרסים ייחודיים ללא ראייה חברתית כוללת, וניגוד האינטרסים ביניהם מפלג ומחליש את החברה האזרחית. תהליך מקביל הוא התמקדות גדלה והולכת של פרטים וקבוצות בקהילת המגורים או בקהילתם המקצועית. שני תהליכים אלה נראים כצורה של אֶסְקָפִיזְם וחוסר אונים לנוכח חילוקי דעות בסיסיים ומציאות שהיא קשה להתמודדות.

ישי מאתגרת את החברה האזרחית לעצב את סביבת פעילותה: "חברה אזרחית פועלת במקום שיש בו חופש להתארגן, להביע דעה, לגייס תמיכה, למחות, להשפיע, לקדם נושא, להידבר, לעזור ולהיעזר. חברה כזו פועלת בדמוקרטיה שאיננה רק שיטת ממשל חוקתית פורמלית... אלא גם תרבות של פתיחות, של שיוויון, של סובלנות, של הכרה במאויי קבוצות ובזכויות היחיד." (עמ' 203).

המחברת חוקרת את הונה החברתי של החברה האזרחית וחושפת באורח נוקב את מגבלותיה. די בנתון שלפיו למעלה משליש מן האזרחים שנשאלו "מה יעשו אם משהו יפריע להם בחיים הציבוריים?" השיבו ש"אין להם עניין בחיים הציבוריים", ולמעלה מ-40 אחוזים "העדיפו לפנות ישירות לרשות", כדי להבין, שהחברה הישראלית עדיין נמצאת בחיתולי התפתחותה האזרחית. ישי תולה במידה רבה את התפתחותה של החברה הישראלית בתור שכזאת בחינוך ובהנהגה. היא נותנת ביטוי לכך, בין השאר, בדברי אלכסיס דה טוקוויל המשמש לה אורים ותומים: "אומרים שהשליטים בימינו אינם מבקשים את האנשים אלא כדי לעשות עמהם גדולות. הייתי רוצה שישתדלו קצת יותר לעשות את האנשים גדולים; שייחסו פחות ערך לעבודה ויותר ערך לעובד; ויזכרו תמיד שאין שום אומה יכולה להיות חזקה לאורך ימים כשכל יחיד בה חלש." (עמ' 208).

חשיבותו של הספר במציאות, ביריעה שהוא פורס, ויותר מכך בשאלות שהוא מציג. זהו מסמך עשיר, המציב בפני החברה האזרחית דרך ליטול את גורלה בידיה מתוך אחריות לעצמה ולדורות הבאים על בסיס של שותפות ייעוד, תקווה ואמונה.

חדוה ישכר (2003). **אחיות לשלום: קולות בשמאל הפמיניסטי**. תל-אביב: רסלינג. 156 עמודים.
סקרה: תמר רפפורט*.

הספר "אחיות לשלום" עוסק בתופעה המתחזקת בישראל, מאז סוף שנות ה-80, שאי אפשר להתעלם ממנה: פעילות פוליטית אינטנסיבית של נשים פמיניסטיות (בין שהן מגדירות את עצמן כך ובין שלא), שוחרות שלום וזכויות אדם. לפנינו "מסמך תעודה", המתעד את קולן של נשים (הרוב יהודיות ומיעוטן פלסטיניות) מן השמאל הישראלי. את הספר פותחת הקדמה קצרה של המחברת על המוטיבציה הפוליטית-חברתית-אישית שהביאה אותה לערוך את הראיונות עם הנשים על רקע פרוץ "אינתיפאדת אל-אקצה" והקצנת הקונפליקט בין ישראל לפלסטינים. המשך הספר ערוך כסדרה של עשרים וחמישה מונולוגים אישיים, עשרים וארבעה סיפורי חיים של נשים פמיניסטיות, ואחד של גבר פמיניסטי. כל מונולוג מקוצר ומובא כמעט בלשונו המקורית, ומסתמך על ראיון שערכה המחברת עם נשים שהן פעילות-שטח בתנועות שלום ובארגונים לזכויות אדם, רבות מהן חברות ומעורבות ביותר מתנועה אחת או ארגון אחד.

מטרת הספר להפגיש את הקוראת והקורא הישראליים עם התפיסות הפוליטיות-חברתיות-פמיניסטיות של נשים אקטיביסטיות, שעבורן "פוליטיקה" היא לא רק השקפת עולם, אלא גם דרך חיים. נשים חושבות, משכילות ודעתניות (במובן החיובי), המקדישות את עצמן לפוליטיקה ודרכה הן מגדירות במידה רבה את זהותן: "בסיפור שלי", אומרת דלית באום, "אי אפשר להפריד בין פעילות פוליטית ובין התגבשות של זהות עצמית." (עמ' 77). אלה נשים שהן ערות לפעולתן ובטוחות בצדקת דרכן. נקשיב לרגע לרוז עאמר מכפר קאסם, מדריכת קארטה מוסמכת ודתייה ה"עוטפת את ראשה במטפחת": "מה יש לי לפחד? על עצמי אני לא מפחדת. אני מבינה מה שאני עושה עם ודאות גדולה. אני מתנגדת לממשלה, אני נגד האפרטהייד, אני נגד אפליה באופן כולל: בין נשים לגברים, ערבים ליהודים, אפילו בין אשכנזים למזרחיים." (עמ' 102). דרך הסיפורים האישיים הרוויים התבטאויות כמו אלה של רוז ודלית הקוראים נפגשים עם מגוון זהויות של נשים בשמאל הישראלי הפמיניסטי; ועם מרחב זהויות אינדיווידואליות, המכונן יחד את הפעילויות ומשרטט את הגבולות של התנועות והארגונים העמלים למען קידום השלום וזכויות אדם. הספר מלמד על תהליכי החיברות ואירועי החיים שהובילו את הנשים לפעילות פוליטית ועל דרכי מעורבותן, על המוטיבציות המוסריות-הומניות-פוליטיות לפעולתן, וכמובן, ובעיקר,

* פרופ' תמר רפפורט, מבתי-הספר לחינוך ולעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים, היא אוהדת נלהבת של "אחיות לשלום", ומשתתפת (לא קבועה) וחוקרת של משמרת המחאה "נשים בשחור".

על השקפת עולמן המתגלה כמעט בכל משפט בספר. לכל אישה יש קול ייחודי, סיפור אישי אחר, מרתק, וביחד קולות הנשים יוצרים יצירה מוסיקלית הרמונית שדרכה אנו שומעים על הערך והמשמעות של אקטיביזם פוליטי-פמיניסטי בקצה השמאלי של המפה הפוליטית בישראל.

באמצעות העמדת קולות הנשים במרכז המחברת מוכיחה את פעילות הנשים ואת הקול הפמיניסטי בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, הנוטה להדחיקו ולהדירו כאילו היה זה קול שולי וחסר ערך ממשי. בעצם מתן קול לנשים טמונות הנחה ומציאות שקולן של הנשים אינו נשמע בשיח הביטחוני-מיליטריסטי המאוכלס רובו ככולו ונשלט בידי גברים (או היגיון גברי) ומעוצב בידם; שיח שמטבעו מדיר נשים, מפחית מערכן ואף מזלזל בקולן. המחברת מניחה, שקולן של הנשים אינו "סתם" עוד קול אחד במערבולת השיח הישראלי, אלא קול המציע חשיבה חלופית לתפיסת הביטחון, השלום והאזרחות הרווחת בישראל. החשיבה והפעילות החלופיים יוצאים נגד הנורמליזציה של השיח הביטחוני-לאומי בתרבות ובחברה הישראלית, חברה שבה ערכים, דפוסי מחשבה ויחסים המאפיינים את הסדר והלוגיקה הצבאית מוכללים ומחלחלים למוסדות ולארגונים חברתיים אחרים. קולן של הנשים פורם אפוא וחושף את חוטי המובן-מאליו הרוקמים את התודעה ואת ההווה הישראלית.

הקוראות והקוראים בוודאי כבר ערים בנקודה זו לכך, שהקריאה שלי בספר היא מעורבת. אינני מתיימרת לכתוב סקירה אקדמית "אובייקטיבית" והיא אינה יכולה להיות כזו, במקרה זה ואולי אף פעם לא. מחברת הספר ראינה את ד"ר שרית הלמן ואותי באמצע שנות ה-90 לתוכנית רדיו שעסקה במחקר המשותף שלנו על משמרת "נשים בשחור" (הלמן ורפפורט, 1995). בקבוצה-משמרת זו היינו שתינו "חברות מן השורה" במשך מספר שנים. המבט האקדמי ה"אובייקטיבי" שלי לא רק "פגום" כיוון שהייתי חברה במשמרת, אלא גם מפני שאני מכירה (פחות או יותר מקרוב) אחדות מן הנשים המרואיינות, שכמה מהן אף ראינתי בעצמי לצורך המחקר ושמחתי לפגוש אותן שוב באמצעות הסיפורים האישיים שפורסמו בספר. קריאתי בספר מוטה מלכתחילה גם מעצם היותי מה שקרוי "חוקרת איכותנית" (חוקרת שמחקריה נשענים על הפרדיגמה האיכותנית-פרשנית). במחקריי אני מסתמכת בעיקר על ראיונות עומק, ואני מייחסת ערך וחשיבות רבים למחקרים ולספרים המסתמכים על עדויות ועל ביוגרפיות אישיות, מה שקרוי "מחקר נאראטיבי", או מחקר פרשני. הפרדיגמה הפרשנית, שמתחילה לקבל בשנים האחרונות לגיטימציה באקדמיה הישראלית ובבתי-ספר לעבודה סוציאלית, מניחה, שהסיפור, הקול, בונה ומשקף את הזהות ושזו תמיד מעוגנת בסדר חברתי. ייחודה של פרדיגמה זו הוא דווקא ב"חוסר האובייקטיביות" ובנטורליזם שלה, בהיותה נסמכת על הקול האינדיווידואלי בהנחה שהוא בונה ומשקף סדר חברתי.

אך למרות זאת, ה'ואנר של "ספרי עדות", המסתמך על ראיונות, כמו הספר המונה לפנינו, הוא חדש למדיי ועדיין אינו תופס מקום על מדף הספרים הישראלי. החשיבות של ספרים מסוג זה היא בהעמדה במרכז של המעשה הפרשני-האינדיווידואלי כמעשה חברתי-פוליטי. הרציונל של ספרים אלה הוא, שפוליטיקה (כמו היסטוריה) היא מעשה ידיהם, מחשבתם וגופם של בני אדם, ולא של הנאראטיבים הגדולים; היא המעשה הפוליטי היומיומי של הנשים המשתתפות בספר, חברותיהן וחבריהן. ההנחה היא, שדרך "הנאראטיבים הקטנים", הסיפורים האישיים, ניתן להבין כיצד נבנית ומתחוללת פעולה חברתית ופוליטית, כיצד הסדר החברתי משתמר ומתהדק, מאותגר ומשתנה.

אך האם באמת קולן של הנשים בספר עוזר לנו להבין את התופעה של הפעילויות, הקבוצות והארגונים הפמיניסטיים (במוצהר או לא במוצהר) שהן מעורבות בהם, שנראה שהם הולכים ומתרבים בישראל מאז ויחד עם "אינתיפאדת אל-אקצה"? בנקודה זו טמונה לעניות דעתי מגבלתו העיקרית של הספר. הספר אמנם נתן לי את הזכות להקשיב לקולן האותנטי של נשים מרשימות, אך בסיומו לא הרגשתי שהועשרתי מבחינת הבנתה של התופעה או הנשים. כיוון שהספר אינו הולך מעבר לתיאור, הוא משאיר לקוראים מרחב גדול, ולטעמי גדול מדיי, בהבנת התופעה, בפרשנותה. מלבד ההנחה הכללית, ואולי הגורפת מדיי, של המחברת, שאותה היא פורסת בחן ובפשטות רבה בהקדמה, לפיה "לנשים יש עניין רב במניעת מלחמות" (עמ' 13), הספר אינו עוזר לנו (ואינו מתיימר לעשות זאת) להבין יותר לעומק את האקטיביזם הפוליטי-פמיניסטי של נשים. כך נותרות העדויות המרתקות כשהן מבקשות פענוח, מזמינות מבט מן הצד, או מבט-על (לא במובן המתנשא), שייתן להן ביאור. סיכום או פתיחה אנאליטיים יותר היו יכולים למלא חלל זה, אך הם חסרים. אפשר שהדבר נעשה במכוון (והרי הוצאת רסלינג מספקת הבהרות מסוג זה בספרים אחרים בנושא של ביקורת התרבות שהיא מוציאה לאור) על בסיס ההנחה, ש"הסיפורים מדברים בעד עצמם". אך לטעמי הנחה זו נכונה עד גבול ידוע ובספר יש החמצה של הזדמנות להפגיש את הקוראים עם ספרות פמיניסטית העוסקת, לדוגמה, בנושאים של "תנועות חברתיות חדשות", "נשים ולאומיות", וספרות פמיניסטית על "נשים ושלום".

השיח האקדמי-פמיניסטי המתמשך והפתוח על הזיקה בין "נשים לשלום", המנסה לברר זיקה זו מנקודות מבט תיאורטיות שונות, שואל על מקורותיה של זיקה זו והמובנות-מאליה שלה, גילויה, התנאים התרבותיים-חברתיים שזיקה זו מתקיימת בהם ועוד. יש לזכור, שהעובדה שכל הנשים בספר הן פעילות שלום אינה מלמדת על זיקה אינהרנטית בין נשים לשלום, בדיוק כמו שהעובדה שבישראל נשים אינן תומכות יותר בשלום אינה מפריכה זיקה זו. לגבי ישראל, אחת השאלות שניתן לשאול היא באילו

תנאים הפוטנציאל לזיקה בין נשים לשלום מתמשש, מתהדק ומתפרק, ומה משמעותו לנוכח השיח הביטחוני הכופה והאלים ולנוכח המשטר המגדרי בחברה הישראלית. מה מביא חלק מן הנשים לדבוק בפמיניזם ובפעולה למען השלום, ומה מונע מנשים שהן רחוקות מן ההגמוניה (על בסיס מעמד, אתניות וגיל) להתחבר אליהם.

שאלה מעניינת אחרת שנותרת פתוחה היא, מה הם דפוסי הפעולה בקבוצות של נשים בלבד, לעומת אלה של נשים בקבוצות מעורבות מבחינת המגדר, ואיך דבר זה מסביר את כוח ההירדרות, הנוכחות בתודעה הציבורית וההשפעה שלהן. בשאלה מסוג זה ניסינו לטפל, ארנה ששון-לוי ואנוכי, במאמר המשווה בין המשמרת של "נשים בשחור" (קבוצה של נשים בלבד) ובין תנועת "השנה ה-21" (קבוצה מגדרית מעורבת) – שתי תנועות פוליטיות בעלות סדר-יום פוליטי דומה שנוצרו באותו זמן (ששון-לוי ורפפורט, 2002). ההשוואה בין שתי התנועות חושפת דפוסים מנוגדים של יחסים בין ידע לגוף. מצאנו, שבתנועת "השנה ה-21", שבה הגוף משמרת השקפה אידיאולוגית מגובשת ומנוסחת, נשאר הגוף האנושי לא-משמעותי ולא מסומן. לעומת זאת, ב"נשים בשחור" הידע נישא ושודר רק דרך "הגוף המוחה" במרחב הציבורי שגילם את המחאה. לטענתנו, כשהגוף הוא המסר והוא משמש "גוף קומוניקטיבי", הוא מאתגר הן את המורשת של ביטחון לאומי והן את המשטר המגדרי בישראל. במילים אחרות, כשהגוף האישה משמש טקסט חלופי של ידע והמחאה נישאת דרך הגוף, משמרת, או קבוצת מחאה, פועלות כסוכן לשינוי חברתי ופוליטי. את ההירדרות לאורך זמן של "נשים בשחור", כמו גם את העובדה שהן נחרטות בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, אפשר להסביר, לטעמינו, על רקע זה. דבר זה אינו נכון לגבי תנועת "השנה ה-21" אשר נבלעה במידה רבה בתודעה הישראלית.

השאלה אילו דפוסי מחאה ופעילות ישפיעו על החברה הישראלית (וכידוע ההשפעה של תנועות חברתיות קשה מאוד לבדיקה, ובמיוחד בטווח הקצר), ייחרטו יותר או פחות בתודעה הישראלית וישאירו עליה את רישומה היא שאלה חשובה, אך קשה להתנבא עליה. יחד עם זאת, אני מציעה, שלידע ולגוף המוחה של הנשים בספר יש חשיבות רבה מעצם העובדה שהם מייצרים פעולה אחרת בתנועות ובארגונים השונים, ועוד יותר מכך בזה שהם מרחיבים את גבולות השיח בחברה הישראלית בסוגיות של מגדר, שלום וזכויות אדם. הנשים שלקולן אנו מקשיבים בספר לא רק מרגיזות, מאתגרות, ולפעמים אף מערערות את השיח הלאומי הדומיננטי בחברה הישראלית. דרך האלטרנטיבות החדשות שהן מציעות ונאבקות עליהן, הן חושפות שוב ושוב את אטימותו, שרירותו ומגבלותיו של השיח המיליטריסטי-שוביניסטי הקיים ומציעות לו שינוי.

ביבליוגרפיה

- הלמן, ש', רפפורט, ת' (1997). אלה נשים אשכנזיות, לבד, זונות של ערבים, לא מאמינות באלוהים, ולא אוהבות את ארץ ישראל: נשים בשחור ואתגור הסדר החברתי. תיאוריה וביקורת, 10, 175-192.
- ששון-לוי, א', רפפורט, ת' (2002). גוף, אידיולוגיה ומגדר בתנועות חברתיות. מגמות, 41 (4), 489-514.

משה מאור (2004). דרך הימין החברתי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת קן אדום, 142 עמודים.
סקר: יוסף קטן*.

ספרו של משה מאור, הפורס בפני הקורא משנה חברתית-כלכלית סדורה ומפורטת של איש המשתייך לאקדמיה והמזדהה עם מחנה הימין (הלאומי-ליברלי), מעורר ללא ספק סקרנות רבה. שהרי התופעה של פרופסור באוניברסיטה המשתייך לימין ועוסק בהגות חברתית-כלכלית אינה מקובלת באוניברסיטאות בישראל, שבהן הרוב המכריע של ההוגים והחוקרים העוסקים במדיניות חברתית משתייכים למחנה השמאל. לסקרנות זו מוסיפה העובדה, שהספר הופיע בהוצאת הקיבוץ המאוחד, השייכת לתנועה הקיבוצית שהיא חלק אינטגרלי מ"תנועת העבודה".

עיון בספר מסיר חלק נכבד מתהיות אלה, שכן מסתבר, שכותרת הספר היא אמנם "דרך הימין החברתי", אך על מרבית המרכיבים של משנתו של מאור ועל ההצעות שהוא מעלה יכולים לחתום ללא כל היסוס רבים מאלה המשייכים את עצמם למחנה השמאל. הספר אינו מתאר ומנתח את דרך הימין החברתי כפי שהיא מתגשמת עתה בישראל בהנהגתו של בנימין נתניהו ובמדינות אחרות, אלא הוא כולל הצעות והמלצות כיצד הימין חייב לנהוג בתחום החברתי. הצעות אלה נוגדות לחלוטין את התפיסות הימניות המקובלות ותואמות ברובן את עמדות אנשי השמאל. העובדה, שמאור מבסס את משנתו על תורותיהם של ז'בוטינסקי ובגין אינה משנה את ההכרה שקשה לכנות את דרכו החברתית דרך ימנית.

משנתו של מאור משקפת תמיכה חזקה ביותר בעקרונות מדינת הרווחה ושוללת בצורה הנחרצת ביותר את המדיניות החברתית והכלכלית הנוכחית המסתמכת על התפיסה הניאו-ליברלית. תמיכתו של מאור בעקרונות מדינת הרווחה אף משתקפת היטב בהתנגדותו לתפיסת "הדרך השלישית", שאימצה לעצמה בשנים האחרונות ממשלת הלייבור בבריטניה.

• בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.

הסתטיגותו של מאור מתפיסה זו נובעת מאמונתו, ש"הדרך השלישית" – השמה דגש על תפקידן של קהילות מקומיות בפתרון בעיות חברתיות, ועל הצורך בהתרכזות המדינה בטיפוח מערכת החינוך – מייעדת למדינה תפקיד פסיבי ומוגבל בהתמודדות עם מגוון של בעיות חברתיות ומעקרת את יכולתה להשפיע באופן נחרץ על השגת יעדים חברתיים חיוניים.

תפיסתו הבסיסית של מאור היא, שהמדינה חייבת למלא תפקיד מרכזי בהשגת שני יעדים חברתיים חשובים: מיגור העוני (בעיקר בקרב ילדים) וצמצום של ממש של הפערים החברתיים. מאור רואה בשיעורי העוני הגבוהים ובאי-השוויוניות מחדלים מסוכנים המאיימים על יציבותה של החברה הישראלית. הוא מייחס תופעות אלה לחוסר המעש של ממשלות ישראל, הן אלה שבהנהגת מפלגת העבודה והן אלה שבהנהגת הליכוד.

התמודדות עם בעיות אלה מחייבת את הממשלה לאמץ מדיניות חברתית אקטיבית ולנקוט צעדים שונים ובכללם: לקיים רמת ביטחון כלכלי, המבטיחה קיום נאות ומכובד לכל אדם שנושל ממקור פרנסתו; להבטיח פרנסה לכל גמלאי; לשלם קצבאות ילדים ברמה הולמת; לשמור על האופי האוניברסלי של הקצבאות; ולהבטיח שירותי בריאות וחינוך מקיפים. דגש מיוחד מושם בספר על הבטחת הזכויות של בני אדם מוגבלים ושילובם בחברה. אין ספק שהצעות אלה יכלו למצוא מקום של כבוד במשנה החברתית של מרבית אנשי השמאל.

השתקפות מה של זיקתו הימנית המוצהרת של מחבר הספר מוצאת ביטוי בתפיסתו הבסיסית, לפיה פעילות המדינה צריכה להתבצע במסגרת כלכלת שוק ובמספר הצעות נוספות שהיא מעלה: ראשית, הדגשת חשיבות האיזון שבין חובת המדינה להבטיח את הזכויות החברתיות של האזרחים, וחובותיו של האזרח למדינה; שנית, עקרון האיזון מחייב את האזרחים לעשות כל מאמץ להשתלב בעבודה. אזרחים, שמסיבות שונות אינם עובדים, צריכים לתרום לחברה בפעילות התנדבות; שלישית, המדינה צריכה להפקיד את האחריות להספקת השירותים החברתיים בידי ארגונים לא-ממשלתיים, בעוד שהאחריות למימון השירותים וקביעת תוכנם צריכות להישאר בידי המדינה. יחד עם זאת ראוי לציין, שהצעות אלה מקובלות היום גם על רבים ממחנה השמאל. יתר על כן, מאור מדגיש את התפקיד המרכזי שצריכים למלא הארגונים הוולונטריים בהספקת השירותים החברתיים והוא מותיר תפקיד חלקי בלבד בידי הארגונים הפרטיים-עסקיים. הוא אף מציין את חשיבות הבקרה הממשלתית על הפעילות של ארגונים אלה ומציע להקים סוכנויות ממשלתיות מיוחדות למילוי תפקיד זה.

בנוסף להצעות המתייחסות באופן ספציפי לתחום השירותים החברתיים מדגיש מאור את החשיבות של מעורבות המדינה במספר תחומים נוספים: שמירת איכות

הסביבה, שיפור התשתיות (כמו כבישים ומסילות ברזל), דאגה לביטחונם האישי של האזרחים והקפדה על שמירת החוק והסדר.

משנתו החברתית-כלכלית של מאור כפי שהוצגה עד כה מקשה אפוא על זיהויה עם דרכו של הימין. האם לא היה ראוי להכתיר את הספר בכותרת אחרת, למשל: "אין תחליף למדינת הרווחה", או אפילו "דרכו החברתית השגויה של הניאו-ליברליזם"? נראה, שהתשובה לכך היא שלילית, למרות ההסתייגויות שהועלו לעיל. הספר משקף זיקה ימנית, או יותר נכון לאומית, המוצאת את ביטויה בעובדה, שהמחבר תומך בחיוניותה של מדינת הרווחה, בעיקר מכיוון שהוא רואה בה מכשיר מרכזי בבנייתו של הלאום היהודי בארץ-ישראל ובהבטחת זהותו ואחדותו. העוני ואי-השוויוניות מטרידים אותו לא רק בגלל השפעתם השלילית על האוכלוסייה הענייה, אלא בשל פגיעתם הקשה באחדותה של האומה. גישתו זו של המחבר משתקפת היטב בחלקו האחרון של הספר, העוסק בנושאים אלה: עיצוב "חברה אחת" בישראל (כאשר הכוונה לחברה היהודית), חוק ההגנה על השפה העברית, עקרונות לאמנה חברתית בין שומרי מצוות לחילוניים, ועקרונות לחיזוק החברה היהודית בתפוצות.

העובדה, שאוכלוסיית ישראל כוללת מגזר גדול של מיעוט לא-יהודי הסובל ממצוקות כלכליות וחברתיות, נדחת בספר זה לשוליים. מדינת הרווחה שמאור מציע טובה אפוא ליהודים, אך מה בדבר האוכלוסייה הלא-יהודית? האם עקרונות המוסר של מדינת הרווחה אינם מחייבים התייחסות שוויונית לכל מגזרי האוכלוסייה בישראל? חבל שהמצוקות הכלכליות והחברתיות של האוכלוסייה הלא-יהודית בישראל זכו בספר לאזכור שולי בלבד.

העובדה, שהמחבר שומר על זיקתו לימין (המחנה הלאומי) ודווקא מתוך פרספקטיבה זו הוא מציע משנה חברתית-כלכלית השוללת לחלוטין את התפיסה הניאו-ליברלית ואת מדיניותו של נתניהו ומחייבת את המשך קיומה של מדינת רווחה חזקה, עשויה אולי להקנות לספר זה השפעה על קובעי המדיניות המעצבים היום את פני החברה הישראלית בדרך הנוגדת את משנתו של מאור.

משה סיקרון (2004). דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות. ירושלים: כרמל. 294 עמודים.
סקר: יונתן אנסון.*

ספרו של משה סיקרון, שהוא הספר השלישי בסדרת "תמונת מצב" של הוצאת כרמל, מבקש לתאר את המאפיינים הדמוגרפיים של החברה הישראלית, תוך הצגת נתונים מעודכנים ככל שניתן. הספר אכן עושה זאת. על אופי הספר תעיד רשימת הלוחות והתרשימים, המשתרעת על־פני יותר משישה עמודים. חמישה־עשר פרקי הספר מקיפים את מבנה האוכלוסייה (ארבעה פרקים), התהליכים הדמוגרפיים של פרויקט תמותה והגירה (ארבעה פרקים), הרכב הגילאים, המבנה המשפחתי, ההון האנושי, איכות הסביבה ומדיניות, ומסתיים בסיכום ותצפית לעתיד. לרוב הפרקים יש מבנה דומה: תחילה הגדרת מושגים וסקירת נתונים על אוכלוסיית ישראל בכלל, ואחר כך פירוט לפי קבוצת אוכלוסייה (יהודים וערבים), מוצא, ומין.

אנו למדים, תוך־כדי הקריאה, שמאזן ההגירה תרם רק שישה אחוזים לגידול האוכלוסייה בשנות ה־80, לעומת יותר ממחצית בשנות ה־50 ותחילת שנות ה־90 (עמ' 32); יותר ילידי ישראל מאשר ילידי חוץ־לארץ נוטים להצהיר על עצמם כחרדים מחד גיסא וכחילוניים מאידך גיסא, ובערך מחצית מבני הדור השלישי ומעלה – ילידי ישראל בני ילידי ישראל – הם חילוניים (עמ' 66); חלקן של מחלות הלב כסיבת מוות נמוך יחסית למדינות מפותחות, אך חלקן של שאתות ממאירות (סרטן) גבוה (עמ' 103–104); ממדי הירידה מישראל נמוכים יחסית לארצות קולטות הגירה אחרות (עמ' 142); חלקם של משקי־בית של בודדים ומשפחות חד־הוריות נמוך יחסית לרוב מדינות המערב (עמ' 181); מאז קום המדינה, בעיקר בשנות ה־50 וה־60, התרחש פיזור אוכלוסייה מתל־אביב למחוז המרכז ומן המרכז לפריפריה, לרוב לדרום (עמ' 207); כמו־כן, היתה עלייה ברמת ההשכלה וירידה בשיעור ההשתתפות בשוק העבודה (עמ' 236; 242). בקיצור, רוב מה שרצית לדעת על הדמוגרפיה בישראל ואפילו לא חשבת לשאול, נמצא כאן, בצורה מסודרת, מעודכנת ותוך הבהרה בטקסט המלווה את הלוחות והתרשימים הרבים.

אולם חוזקו של הספר הוא גם חולשתו. הספר נקרא כדוח מסכם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שפרופסור סיקרון היה מנהלה שנים רבות. כמו בדוחות הלשכה, הנתונים, לכאורה, מדברים בעד עצמם והמלל נועד רק להאיר ולהבהיר. אוכלוסיית ישראל, כפי שהיא מצטיירת בספר זה, מתנהלת לה בבועה חברתית. אין

* יונתן אנסון, הוא פרופסור חבר במחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב. הוא דמוגרף חברתי, העוסק בניתוח התמותה והפריון כתופעות חברתיות.

בספר התייחסות לתהליכים כגון העימות על הארץ, תהליכי ההפרטה וההשתלבות במשק העולמי, או לקיטובים חברתיים. גם ההסברים לתופעות ניתנים לרוב ברמת הפרט (נורמות של ילודה; נגישות לשירותי בריאות ושירותים חברתיים אחרים וכיוצא באלה), וכמעט שאין אזכור לספרות הענפה הדנה בקשר שבין תהליכים חברתיים לתהליכים דמוגרפיים.

יש הבדל גדול בין הכרת הנתונים, משימה שהספר מצטיין בה, ובין ניתוח ביקורתי של התהליכים העומדים מאחוריהם, החסר בספר. גבי שפר, בדבר עורך הסדרה, כותב: "הסדרה [תמונת מצב] מבקשת להציג את הנושאים... באופן חד וביקורתי, אבל מתוך שמירה קפדנית על הרמה התאורטית והניתוחית." (עמ' 15). לעניות דעתי, הנימה הביקורתית חסרה בספר זה. אתן רק דוגמה אחת: מתוך הפרק החמישי אנו למדים, שהפריון בעולם המערבי ירד בשל שינויים חברתיים ושינויים נורמטיביים; העולם הערבי צועד לקראת שיעור פריון של 2.08 עד 2.25 ילדים לאישה ואצל יהודי העולם שיעור הפריון נמוך מ-1.5. אולם, בארץ שיעור הפריון היהודי גבוה מ-2.5, והפריון הערבי נשאר מעל 4.00, ואין כל סימן לירידה של ממש בשיעורים אלה. משהו יוצא-דופן מתרחש כאן, וספק אם היות 20 אחוזים מן האוכלוסייה דתיים ונדיבות המוסד לביטוח לאומי הם הסבר מספק. כפי שמציין פארג (Fargues, 2000), הדמוגרפיה מילאה תפקיד מרכזי בכניית האומה, הן לישראלים והן לפלסטינים, ורמות הפריון בשני הצדדים הם פועל-יוצא של מצב האיבה בין שני העמים.

למי שאינו מכיר את המציאות הדמוגרפית בישראל, ספר זה מציג אותה בפניו בצורה מקיפה (משום כך אימצתי את הספר כקריאה חובה בקורס שלי על החברה הישראלית). אולם, המחבר הדמוגרף רשאי לחשוב על תוחלת החיים של ספרו, ולא רק על זו של אוכלוסייתו. טבעם של נתונים שהם מתחדשים תדיר, ועם פיתוח אתרים כגון זה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (www.cbs.gov.il) הם הופכים להיות יותר ויותר זמינים ומעודכנים. אולם, הצורך בהסבר התופעות ובעיבוד החוקיות שמאחורי הנתונים נותר בעינו. ספר המנתח, ולא רק מציג, את התהליכים המייחדים את הדמוגרפיה של ישראל, היה מבטיח את חיוניותו לשנים רבות, ותורם יותר לשיח החברתי בישראל.

מראה מקום

Fargues, P. (2000). Protracted national conflict and fertility change: Palestinians and Israelis in the Twentieth Century. *Population and Development Review*, 26(3), 441-482.

נעמי קליין (2003). גדרות וחלונות: דיווחים מחזית הדיון בגלובליזציה. תרגום לעברית: עידית שורר. תל-אביב: בבל. 284 עמודים. סקרה: דורית ברק.*

זהו ספרה השני של העיתונאית הקנדית נעמי קליין שתורגם גם לעברית. ספרה הראשון, *No Logo*, שעסק בעלייתו של האקטיביזם האנטי-תאגידי ויצא לאור בעברית ב-2002, הפך להיות רב-מכר בינלאומי. הספר "גדרות וחלונות" מתבונן בהולדתה של תנועת המחאה העולמית (המכונה בתקשורת "אנטי-גלובליזציה") דרך משקפיה של העיתונאית-החוקרת המשתתפת נעמי קליין. הספר בנוי בצורת קובץ מאמרים "מן החזית". החזית היא חזית המאבק נגד כשלי הכלכלה הגלובלית, שהתפרץ בשלהי שנת 1999 בסיאטל ומאז התרחב והתעצם. המאמרים נכתבו במהלך הפגנות או בעקבותיהן, חלקם מאמרי תגובה על דברים או מאמרים של מנהיגים בולטים של הכלכלה המכונה ניאאו-ליברלית.

הספר מורכב מחמישה שערים המתייחסים לשני נושאים מרכזיים – "גדרות", או "מחסומים", מצד אחד, ו"חלונות" או "שערים", מצד שני. ה"גדרות" מגבילות את יכולתם של בני אדם רבים לשרוד ולהתמודד בתוך עולם של כלכלה גלובלית, שמפליא להבטיח אשליות כמו הסרת הגבולות, סחר חופשי, הדברת העוני, דמוקרטיה וחופש ביטוי, אך מביא בעיקר להתעשרות של מעטים על חשבון החרפת העוני של רבים, לשלילת זכויות אזרחיות, להגירה המונית ולהרס הסביבה.

ה"חלונות", מצד שני, פותחים שערים של סיכוי לחופש וחירות, באמצעות התארגנות של המונים למאבק ב"מחסומים". ההתארגנויות פועלות בשלל דרכים יצירתיות, מהפגנות ועד פסטיבלים של מוסיקה ותיאטרון, שיה רב-לשוני בתקשורת אנושית ואינטרנטית, וניסיונות להחזיר לרשות הציבור מרחבים ונכסים שהופרטו, כמו מוסיקה, זרעים, רעיונות ועוד. נעמי קליין מודה, שהיא אינה יודעת לאן התהליך הזה מתפתח, והיא גם אינה מתיימרת לענות על שאלה זו – מטרת הספר לדידה היא להציע התבוננות על ראשית חייה של תנועה חברתית בינלאומית שטרם נראתה כמות.

השער ראשון, "חלונות של מחלוקת", מתאר את ההופעות הראשונות של המפגינים ששיתקו את ישיבות ארגון הסחר העולמי בסיאטל (בדצמבר 1999), הפגינו בפני הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית בווישינגטון (באפריל 2000) ובמקומות אחרים, וזכו

• בית-הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. ד"ר ברק היא מארגנת וחוקרת, וחברה בוועד המנהל של עמותת "נכים עכשיו". בשנים האחרונות היא מסייעת בהתארגנויות של אנשים עם מגבלות בירושלים הפועלות להקמת תנועת נכים ולפיתוח שירותים בניהול עצמי.

למוניטין של עושי צרות מקצועיים. בהפגנה בסיאטל השתתפו קבוצות שונות שכל אחת מהן נאבקה על נושא אחר: היו כאלה שהתמקדו בתאגידיים, ואילו אחרים עסקו בדיקטטורות. ביחד הן הרחיבו את מאבקן לביקורת על מוסדות הפיקוח הבינלאומיים, "הממלאים את תפקיד שופטי הקו במירוץ הגלובלי אל שפל המדרגה." (עמ' 32). המפגינים התריסו נגד ההיגיון לפיו מה שטוב לעסקים יהיה בסופו של דבר טוב לכולם. הקבוצות נאבקו נגד ההשפעות השליליות של קומץ חברות רב-לאומיות בתחומים של זכויות אדם, עבודה ואיכות סביבה, ונגד מפעלי היזע, הינדוס המזון ועוד. ההפגנות בסיאטל פתחו מתקפה גלובלית למען זכותם של אזרחים לחוקק חוקים המגינים על בני האדם ועל כדור הארץ, ונגד הגלובליזציה, שהם רואים בה "רצף של קולוניזציה, ריכוזיות ואובדן ההגדרה העצמית – הנוצרות בשל טרנספר המוני של עושר וידע מן הציבורי הפרטי – באמצעות רישום פטנטים על אורגניזמים ועל זרעים, הפרטה של מים, בעלות מרוכזת על אדמות חקלאיות ועוד." (עמ' 231). מהר מאוד, "האקטיביזם... נהפך מתנועה המתנגדת לכוח התאגידי לתנועה הנאבקת לשחרור הדמוקרטיה בכבודה ובעצמה." (עמ' 58).

קליין מתארת את מבנה התנועה בהפגנות הראשונות כרשת של "צירים וקרניים", המשווים לה תבנית שהיא אנאלוגית לאינטרנט. הצירים הם מרכזי הפעילות והקרניים הן הקישורים למרכזים אחרים, שהם עצמאיים אך מחוברים. בהפגנות השתתפו אלפי קבוצות בנות חמישה עד עשרים מפגינים ובכלל זה גם ארגונים חוץ-ממשלתיים רבים. כל קבוצה בחרה לה דובר שייצג אותה במועצת הדוברים. אך הקבוצות פעלו כיחידות נפרדות ועצמאיות. ההפגנות עצמן היו מורכבות מקואליציות של קואליציות. "כמו האינטרנט, הן הארגונים החוץ-ממשלתיים והן רשתות קבוצות הזיקה הם מערכות המתרחבות ללא הרף. אם מישהו מרגיש שהוא לא מתאים לאחד משלושים אלף הארגונים או לאחת מאלפי קבוצות הזיקה הוא יכול להקים קבוצה משלו וליצור לו קישורים. איש מהמעורבים בפעילות אינו צריך לוותר על האינדיווידואליות שלו למען המבנה הרחב. כמו בכל הדברים המקוונים, אנחנו חופשיים להיכנס ולצאת, לקחת מה שאנחנו רוצים ולמחוק את מה שאנחנו לא רוצים. לפעמים נדמה שעמדת המוצא של הגולש הותאמה לאקטיביזם – היא משקפת את התרבות הפרדוקסלית של האינטרנט, נרקיסיסטיות קיצונית שלובה בשאיפה עזה לקהילה ולקשר." (עמ' 45). המחברת מדמה את התנועה לתנועת נחיל מבוזרת ורבת ראשים, שהצליחה לחנך דור של פעילים על-פני כל הגלובוס. קליין מתארת את היתרונות והחולשות של המבנה הזה: מצד אחד, יתרונותיו בכך שקשה מאוד להילחם בו ולנצחו – אי אפשר לקפד את ראשו. כוחה הגדול של התנועה בדמיונה לנחיל יתושים. לא ניתן להכתיב לה שום דבר. מצד שני, חולשות טמונות בקושי העצום להגיע להסכמות, קושי לגבש תנועה מלאה באנרכיסטים והעדר אידיאולוגיה משותפת לכולם.

בשער השני, "גידורה של דמוקרטיה", קליין מבחירה, ש"התנועה נגד הגלובליזציה תומכת בבינלאומיות, אבל קוראת תיגר על הבינלאומיות של המודל הכלכלי הניאו-ליברלי, המתייחס לסחר כאל תשתית המבליעה בתוכה כל דבר אחר – את התרבות, זכויות האדם, הסביבה ואת הדמוקרטיה עצמה." (עמ' 107). התנועה נאבקת למען דמוקרטיות עמוקות יותר בכל הרמות. מאות אלפים מפגינים ברחובות שבהם מתקיימים מפגשי סחר, לא מפני שהם מתנגדים לסחר עצמו, אלא מפני שהצורך בסחר ובהשקעות מנוצל בשיטתיות לשחיקת עקרונות הממשל העצמי. המודל הכלכלי הניאו-ליברלי דורש מכולם למשול בהתאם להוראותיו, אחרת הם יישארו בחוץ. חברי הארגונים מעוניינים בגלובליזציה של "מבנה בינלאומי המושתת על עקרונות של שקיפות, אחריות דיווח והגדרה עצמית, מבנה המשחרר בני אדם ולא משחרר הון." (עמ' 109).

התנועה דורשת, שהאזרחים עצמם יתבעו דמוקרטיה אמיתית, מכיוון שאף אחד לא יעניק להם אותה. מכיוון שהם התושבים, עליהם לתבוע לעצמם סמכות ממשית בתהליכי קבלת ההחלטות; עליהם לתבוע ממנהיגי מדיניות הסחר הגלובלי להודיע על כמה דמוקרטיה יהיה עליהם לוותר בתמורה לסחר. אחת הדוגמאות שהמחברת מביאה היא ארגנטינה, שאזרחיה צייתו לדרישות קרן המטבע, וזו עברה לשלוט בחייהם. אזרחים אלה תובעים עכשיו למשול בארצם. עשרות אלפי תושבים בארגנטינה מתארגנים בשכונות ותובעים להקים קונגרס של אזרחים שיתבע מן הפוליטיקאים שקיפות, אחריות דיווח, תקציבים שתפניים, דרכים להלאים בחזרה נכסים ועוד, ובו בזמן הם מארגנים מטבחים שיתופיים עבור המובטלים.

דוגמאות נוספות הן ההישגים של התארגנויות ומאבקים של ארגונים שכונתיים נגד הפרטות והקמה של מפעלים (כגון, מכרות מסוכנים, אתרי פסולת) המאיימים על איכות חיי האזרחים; מאבקים של קואליציות של מאות ארגוני סטודנטים ושל פועלים במפעלי יזע (שיצרו את הבגדים עבור האוניברסיטאות שלהם) למען ארגונים מקצועיים מייצגים; מאבקים של איכרים ועירים נגד המציאות שנוצרה לאחר שהם אולצו לעבור לחקלאות תעשייתית של גידול אחד ויחיד לייצוא, והפכו להיות נתונים לרחמי תנודות המחירים, שקעו בחובות ואיבדו את משקיהם; מאבק על כך שדמוקרטיות השואפות למדיניות של סחר חופשי יכירו גם בקיומו של צד שני – הצד של סחר בבני אדם; נדידה של המוני בני אדם שנתרו חסרי עבודה, אדמה וברירה בארצות מוצאם והמבקשים פרנסה במקומות אחרים בעולם; הכרה בכך, שעובדים מהגרים אלה הופכים להיות "סחורות" חסרות כל הגנה, שנגזר עליהם לעבוד תמורת שכר נמוך בכל העבודות שאף אחד מלבדם אינו רוצה לעסוק בהן. רק הכרה בכך שמדובר בסחר בבני אדם תזכה את העובדים הזרים בהגנה. השער השלישי, "גידורה של התנועה", עוסק במאבק על הזכות להתקהל וכיצד

נהפכה המחלוקת לפשע. כוחות המשטרה והביטחון של כל המדינות נרתמו למאבק מתואם, חסר פשרות, במפגינים. סיקור הטיפול של המשטרה במפגינים בחמש השנים שבהן נעמי קליין עוקבת אחר פעולות התנועה, הביא אותה למספר מסקנות: (1) ההפגנות הביאו לנירמול של אלימות המשטרה מצד אחד, ולהתייחסות אל המפגינים כאל פושעים מצד שני; (2) המשטרה וכוחות הביטחון נוקטים פעולות מנע (עד כדי חטיפת מארגנים), הפחדה והשתקה על-מנת להרחיק את המפגינים מן ההפגנות; (3) נמחקה ההבחנה בין אי-ציות אזרחי לאלימות; (4) על-מנת שהפוליטיקה תוכל להמשיך ולנהל את עסקיה כרגיל היא נזקקת לאבטחה ולאלימות הולכת וגוברת, הכוללת מעצר של המונים, שימוש בכדורי גומי, המון גז מדמיע, ואף ירי מטווח קצר במפגינים והריגתם. האלימות נגד מפגינים משגשגת במיוחד בקהילות שנדחקו לשוליים, כגון קהילות זאפאטיסטיות בצ'אפאס, מקסיקו, וקהילות אינדיאניות בקנדה. קליין טוענת, שאדישות הציבור מזינה את האלימות ותורמת לנירמול שלה. אולם, היא מתארת גם מקרים שבהם אלימות המשטרה עוררה מחאות פוליטיות של מאות אלפי אזרחים, כפי שקרה לאחר ההפגנות נגד שמונה המדינות המתועשות בגנואה שבאיטליה בשנת 2001.

השער הרביעי ("עשיית הון מטרור") מתאר כיצד ארצות-הברית מנצלת את ה-11 בספטמבר כדי לזרו הסכמי סחר חופשי, לעשות הון מטרור ולהשתיק ביקורות נגדה. קליין גם מצטטת אנשים במדינות אפריקה ואסיה המאשימים את ארצות-הברית בגזענות כשהיא תובעת מן העולם להתאבל על מתיה ולנקום את נקמתם ומתעלמת מן המתים שלהם. לטענתה, רוב מבקריה של ארצות-הברית מצביעים על החד-צדדיות שלה, נוכח הרחבת אי-השוויון בעושר, החוקים הבינלאומיים, החמרת האמצעים נגד מהגרים והפרת זכויות האדם. משום כך, ניסיונה של ארצות-הברית למכור לעולם את מלחמתה נגד הטרור כמלחמה נאורה ומשחררת נתפס בעיני רבים בעולם כצביעות.

השער החמישי, "חלונות לדמוקרטיה", מצביע על ניצנים של תקווה המצויים בניסיונות לביזור כוח קיצוני בדמות חלופות לדמוקרטיה הייצוגית, המתפתחות בארצות המתנסות באופן החמור ביותר בהשפעות השליליות של הגלובליזציה. דוגמה כזאת היא העיר פורטו אַלג'רה שבמדינת ריו גראנדה דו סול בברזיל, הנתונה תחת שליטת מפלגת הפועלים של ברזיל. העיר היתה למופת של דמוקרטיה השתתפותית הנלמדת בכל רחבי תבל. שם הדמוקרטיה מתבצעת באסיפות עם הומות מפה לפה. האזרחים משתתפים באופן ישיר בתהליך ההקצאה של משאבים עירוניים. הם מחליטים אילו דרכים יש לסלול ואילו מרפאות יש להקים באמצעות הצבעות במועצות שכונתיות ובמועצות לנושאים מיוחדים. חלק מן התוצאות הן, שהעיר הרחיבה מאוד את השירותים החברתיים לעניים ושיעור ההשתתפות הדמוקרטית עלה משנה לשנה.

דוגמה אחרת היא של צבא השחרור הזאפאטיסטי בהרי צ'יאפאס בדרום מקסיקו, שעומד בראשו אדם העוטה על פניו מסכה. קליין תוהה: "אולי רק אדם שאיננו מסיר לעולם את המסכה מפניו, המסתיר את שמו האמיתי, יכול להוביל שיירה זו של מורדים במוסכמות, מתקוממים, זאבים בודדים ואנרכיסטים... אלה אנשים שלמדו לשמור מרחק ממנהיגים כריזמטיים עם אידיאולוגיות המציעות פתרון אחיד לכל בעיה... אלה הם חברי ארגונים הגאים באוטונומיה שלהם ובהעדר ההירארכיה בשורותיהם." (עמ' 243). קליין טוענת, שהאתגר הוא הרחבת ניסיונות אלה של דמוקרטיה השתתפותית לרמות לאומיות ועולמיות. השאלה היא, האם הדבר ניתן לביצוע. בכינוס הראשון של הפורום החברתי העולמי שהתקיים ב־2001 בפורטו אלגרה הועלה על נס החזון של פריסת רשת בינלאומית של יוזמות מקומיות המושתתות על דמוקרטיה השתתפותית. הפורום החברתי העולמי ATTAC (ראשי תיבות המייצגים את האיגוד למיסוי עסקות הון לעזרת האזרחים) דוגל בדמוקרטיה השתתפותית וגם בשיטות מיסוי חדשות, בשיטות של חקלאות בת־קימא, בשותפויות בייצור ובתקשורת עצמאית.

לצד ניסיונות חלוציים מעוררי תקוות אלה, המחברת תוהה מהו אותו עולם אחר שאליו מתכוונים חברי התנועות: האם זהו עולם אחר מוגדר, או שזהו "עולם שיש בו אפשרות להרבה עולמות?". קליין מודה, שבתנועות הללו אין הסכמות ואין מדברים בקול אחד על שאלה זו. התנועות גם מתקשות לקבל החלטות ולקבוע מה הן מטרות־העל של התנועה הכוללת – האם לדחוף לכך ש"סעיפים חברתיים" בסוגיות של עבודה ואיכות סביבה ייכללו בתוך הסכמים בינלאומיים, או לנסות ליירט כל הסכם בינלאומי שהוא. היא מסיקה מכך, שהלקח מן הניסיונות לעבודה משותפת של התנועות והארגונים עד כה הוא, שהדבר הראשון שיש לעשות הוא לפתח בתוך קהילות מקומיות ובתוך כל אחד מן הארגונים בנפרד דמוקרטיה ואחריות דיווח ממשיים. ללא יסודות אלה מעטים הסיכויים שיתרחש תהליך דמוקרטי מספק בקרב המוני הפעילים.

בספר זה נעמי קליין מצליחה להמחיש לקורא תהליך התפתחות של תופעה עולמית ספונטנית, דינמית ורב־ת־ממדים הנמצאת בראשיתה, כשעדיין לא ברור לאן פעמיה ומה יהיו תוצאותיה. היא עושה זאת בגישה של מחקר פעולה משתתף, שאותו היא מבצעת כעיתונאית המשתתפת באירועים באופן פעיל ומדווחת עליהם, מנתחת אותם וגם מבקרת אותם. היא מנסה להתבונן באירועים מבפנים ומבחוץ גם יחד. עמדה זו מאפשרת לה גישה לאירועים, לתהליכים ולאנשים, שלא היו יכולים להיות נגישים לה בדרך אחרת. מתוך עמדה של התבוננות סובייקטיבית היא בוחנת בחינה ביקורתית את התנועה הבינלאומית של האנטי־גלובליזציה. הספר מאפשר לקורא לחדור לעובי הקורה באופן הדרגתי תוך־כדי קריאה. הקורא לומד להכיר ולהבין את התופעה החדשה, ויחד עם זאת מפתח הזדהות רבה עמה. קליין מתעדת ובוחנת קשת רחבה של

מאורעות, ההולכים ומתפתחים ומתבהרים לעיני הקורא. היא משכילה לפשט תהליכים מורכבים בלי לגלוש לניתוחים פשטניים ובכך טמונה הצלחתו של הספר.

יהושע שמר וויטה בראל (עורכים) (2002). **היפגעות בישראל**. ירושלים: הוצאת מאגנס. 382 עמודים.
סקרה: זוהרה קלמן-לוי.*

"היפגעות בישראל" הוא ספר ראשון מסוגו בארץ המנסה להתמודד באופן מרחיב וכולל עם תופעה זו. הספר מציג תמונת מצב של הנושא בישראל במטרה לסייע בצמצום ההיפגעות: מניעתה, הפחתת חומרתה, הגברת איכות הטיפול בנפגעים והקטנת שיעורי התמותה והנכות בעטייה. הספר מדגיש את הצורך בנתונים ובמידע על ההיפגעות, הדרושים לקובעי מדיניות, למטפלים, לחוקרים ולציבור הרחב. חשיבות הספר בכך שיש בו נקודת התחלה לדיון על התפיסה וגם המסגרת התיאורטית המתאימה לתחום ההיפגעות.

הספר מציג מחקרים על פגיעות שונות ועל הטיפול בנפגעים. בחלקו הראשון מוצגים מידע ונתונים על נפגעים לפי מקום ההיפגעות ומאפייני ההיפגעות (פגיעות בישראל באופן כללי, תאונות דרכים, תאונות עבודה, תאונות בית, תאונות ספורט ופנאי, תאונות בבית-הספר, פגיעות בצבא ובפעולות איבה). בחלק זה מוצגת הבעייתיות המתודולוגית שיוצרים המחסור בנתונים על פגיעות, והמקורות השונים לנתונים. החלק השני של הספר עוסק במערך הטיפול בנפגעים על היבטיו השונים: טיפול לפני ההגעה לבית-חולים, מערך רפואת החירום, טיפול בנפגעי טראומה, כיצד להבטיח את איכות הטיפול בנפגעים והדרכה בתחום הטראומה.

הספר מבקש להתמודד באופן כולל ורחב עם כל סוגי הפגיעה הקיימים בישראל. ומציג את התשתית והתורה של שירותי הטיפול בנפגעים בגופם כבסיס לדיון מקצועי במבנה ובתהליכים הנחוצים במדינה המצויה במוקד של איומים מתמשכים. המסגרת המושגית המוצעת, על-מנת להתמודד עם מכלול הפגיעות על היבטיהן השונים, היא מטריצה לסיווג הפגיעות (עמ' 382). מטריצה זו, שפיתחה קבוצת חוקרים בינלאומית בתחום הבריאות, מבוססת על המהדורה התשיעית של "הסימול הבינלאומי של מחלות"¹. המטריצה ממיינת "פגיעות חיצוניות" (פציעות והרעלות, לא מחלות)

* זוהרה קלמן-לוי, מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, היא בעלת תואר מוסמך בקרימינולוגיה, ושימשה מרכזת של תת-ועדה ציבורית לבטיחות וביטחון בלשכה. במסגרת עבודתה בלשכה עסקה בפיתוח מתודולוגיות של מוסדות, קבצים מנהליים והערכת תהליכי מפקד האוכלוסין והדיר. 1. "הסימול הבינלאומי של מחלות" כולל פגיעות שאינן מחלות כיוון שמערכת הבריאות מטפלת במקרים

לפי כוונה ומכניזם. ה"כוונה" מפורטת בארבע קטגוריות: פגיעה לא מכוונת, פגיעה עצמית, פגיעה מכוונת ופגיעה שהכוונה בה אינה ידועה. "מכניזם" (הסיבה לפגיעה) מפורט בקטגוריות אלה: דקירה, טביעה, נפילה, ירי, רכב ממונע, הרעלה, חנק ואחר.

למסגרת שהספר מציג יש שתי חולשות. האחת, הספר דן בפגיעות גוף בלבד; האחרת, לא ניתן לגזור מן הסיווג המוצע כללי מיון אחידים. פגיעה יכולה להיות לאו דווקא בגוף. לדוגמה: אלימות בין בני-זוג יכולה להיות פגיעה פיזית או איומים. לאיומים אין מקום במסגרת המוצגת בספר מפני שהסיווג המוצע אינו כולל פגיעות שאינן פיזיות. דוגמאות נוספות לפגיעות שאינן נכללות: נפגעי מעצר שווא, מתמכרים לסמים, נפגעים מעיסוק בזנות.

אחד המשתתפים בספר, גיורא רהב, מתמודד עם החסר בכללים חד-משמעיים למיון לפי שיטה זו בפרק "פגיעות מכוונות" (עמ' 185). הוא עושה זאת באמצעות הדיון בקושי של מיון הפגיעה הנקראת התאבדות. רהב מציין, שמיון "פגיעה עצמית – מוות" כהתאבדות הוא עניין טעון מבחינה חברתית ויש להתחשב בכך. בנוסף לכך, לגבי אדם שקוטלג כמתאבד קיימת השאלה האם באמת התכוון לכך. הפתרון שרהב מציע הוא קיום של סקרי דיווח עצמי, שבהם שואלים את הנפגעים על כוונותיהם. מכיוון שבמקרים של מוות לא ניתן לשאול את הנפטרים על הכוונות שהיו להם קודם המעשה, הקוראים נותרים נבוכים מול החסר הזה.

לסיכום, המסר המרכזי שעולה מן הספר הוא שצריך להתייחס להיפגעות כאל נושא אחד שלם. בספר מובאת סקירה של סוגי פגיעה והצעה למסגרת בנושא ההיפגעות. הספר נערך מנקודת הראות של בריאות הציבור, והמסגרת שזו מציעה אינה מספקת. יש צורך במסגרת, המאפשרת להתייחס לכל נפגע, לכל גורם פגיעה ולכל פגיעה, באופן עקבי ומסודר גם מנקודת ראות חברתית ערכית. כוונתי לתפיסה המאפשרת להתייחס גם כאשר אין בהכרח פגיעה פיזית, כמו מעצר שווא, נפגעים מעיסוק בזנות, מתמכרים לסמים ועוד. מסגרת תיאורטית כזאת תאפשר מיון פשוט, שיענה על צרכי המשתמשים ועל דרישות הסטטיסטיקה ותאפשר שימוש נוח ופשוט בנתונים, במציאות מתמשכת של איומים על שלום הפרט והציבור ממקורות שונים ורבים.

אלה, ומסווג אותן כ"פגיעה חיצונית". במקרה של רצח, בית-המשפט ממיין את הפגיעה לפי לוגיקה וכללים של מערכת המשפט הפלילי וקובע שזהו מקרה של רצח. במקרה של מוות מתאונה, המיון נעשה באמצעות מסמך רפואי בידי מערכת הבריאות. במקרה של התאבדות ייתכן שיתוף פעולה בין מערכת הבריאות למערכת המשפט. אין כללים אחידים למיון. השיטות הללו עובדות כל אחת לפי היגיון שונה ואין ביניהן עקביות. International classification of diseases (1993). 9th Revision (ICD-9-CM), 4th Edition, Vols. 1,2,3. California: PMIC

Eric Blyth and Ruth Landau (Eds.). 2004 . *Third party assisted conception across cultures: Social, legal and ethical perspectives*. London: Jessica Kingsley Publishers. 288 pages.

סקרה: צביה בירמן*.

הספר הזה עוסק במה שמבטיחה כותרתו: דיון חוצה תרבויות בנושא יצירת היריון בעזרת שותף שלישי, תוך דיון בהיבטים חברתיים, חוקיים ואתיים של הולדה בעידן שבו הטכנולוגיות הרפואיות מאפשרות להשיג היריון בדרכים שעד לפני שנים אחדות נחשבו מדע בדיוני. הספר נפתח במבוא של העורכים, בליית' ולנדאו, ואחריו מובאים 13 פרקים הדנים בהולדה באמצעות טכנולוגיות רפואיות מתקדמות ובעזרת שותף שלישי, במדינות שונות בחמש יבשות. את פרקי הספר כתבו אנשי מקצוע, בהדגשים שונים. רמת הכתיבה של המאמרים אינה אחידה. בפּינלנד, לדוגמה, אין תקנות, ומיילי מלין, כותבת כמעט בתימומת, תחת הכותרת "Unregulated Practices, Familiarity and Legality" (עמ' 73–93), על מצב שבו הרופאים מטפלים באי־פוריות באמצעים העומדים לרשותם, תוך תיאור מבנה שירותי הבריאות והדרך שבה אלה הזקוקים לטיפול פוריות זוכים, או אינם זוכים, לקבלם. לעומת פרק זה, כותבים אריק בליית' וג'ין בנווד (בעמ' 246–266) על השותף השלישי בארצות־הברית. הפרק נקרא: "תקנות. טכנולוגיה והשוק" והוא מכיל ביקורת נוקבת על היות טיפולי פוריות בארצות־הברית נחלתם של אלה היכולים לשאת בעלות שלהם. בפרק זה, כמו במבוא ובסיכום, שגם בכתבתם השתתף בליית', בולטת גישה מתוחכמת ומלומדת (אך גם מתחסדת), המנסה לדון בנושא הכסף הגדול המניע את גלגלי טיפולי הפוריות. הביקורת שלי על ההתעסקות בצד הכלכלי היא, שהעורכים מבקרים את העובדה שטיפולי פוריות כרוכים במחיר כה גבוה, אך במציאות (בעיקר בישראל) גם לחיים בלי ילדים יש מחיר גבוה. עובדה היא, שמטופלים מוכנים לשלם כל מחיר כדי להרות. הוא מזכיר לי את מה שמצטט ג'ון אירווינג בפתח ספרו "תקנות בית השיכר" בשם שארלוט ברונטה: "דבקות במוסכמות אינה מוסרנות. הצדקנות אינה דת. מתקפה על האחת אין פירושה הסתערות על האחרת." (אירווינג, 1988).

המבוא לספר מציג את הסוגיות שדוד הד (1989) מתאר כך: "בתחום הבעיות האתיות הנוגעות לטכנולוגיות הרפואיות החדשות, המסייעות באופן מלאכותי לתהליך

* ד"ר צביה בירמן הקדישה את עבודת הדוקטורט שלה באוניברסיטה העברית לנושא "גברים בטיפולי פוריות". היא עובדת סוציאלית, ובעבר היתה ראש יחידת ילדים, נשים ויולדות בשירות הסוציאלי בבית־החולים "הדסה" עין־כרם. ד"ר בירמן מעורבת זה שנים רבות בטיפול, במחקר ובעזרה בחקיקה בתחום הבאת ילדים לעולם, בטיפולי פוריות ובאימוץ.

ההולדה אנו ניצבים נבוכים. אין לנו ביחס אליהן אינטואיציות ברורות, השקפות מקובלות, או 'שכל ישר' מוסרי. אלה הן 'בעיות של אי בודד' שהפכו לקונקרטיות תוך פרק זמן קצר ביותר, מבלי שהיה סיפק בידי בני אדם לגבש איוו שהיא השקפה אינטואיטיבית, קדם-פילוסופית בעניינן. " (עמ' 61). לא ייפלא אפוא, שהעורכים בחרו להישען במבוא על ציטוטים מן המקורות היהודיים, בבחינת היאחזות בבסיס ערכי, תרבותי ומוסרי מקובל, שהוכיח את יציבותו במשך דורות. גישה זו משתקפת בפרק הסיכום והמסקנות ומקבלת ביטוי גם בפרק "לכל אדם הזכות להוליד ילדים", שכתבה רות לנדאו, המתארת את המצב הקיים בישראל. פרק זה מעניין ביותר וכתוב היטב, והוא משרטט תמונה ברורה ועדכנית של מצב החקיקה בישראל, שממנה ניתן ללמוד הרבה על החשיבות שמייחסים להולדה בישראל, על העובדה שישראל היא אחת המדינות היחידות בעולם שבהן טיפולי פוריות כלולים ב"סל הבריאות" וזוגות יכולים לקבל טיפול, חינם, עד הילד השני. אבל בעניין ה"חינם" הזה הייתי אומרת שהוא מושג יחסי בתחום זה, שכן זוגות משקיעים כסף רב, זמן, ומה שחשוב לא פחות, בערך שליש מן הנשים מפסיקות לעבוד כדי לעמוד בדרישות התובעניות של הטיפולים (בירמן ואחרים, 1991).

פרקי הספר מתארים את המצב בתחום ההולדה בעזרת שותף שלישי בארגונינה, באוסטרליה, בקנדה, בפינלנד, בגרמניה, בהונג קונג, בישראל, בניו זילנד, בפולין, בסינגפור, בדרום אפריקה, בבריטניה ובארצות-הברית. להערכתי, אין אלה בהכרח מדינות שנבחרו בשל עניין מיוחד, אלא מפני שנמצא בהן מי שישתף פעולה עם העורכים (חלק מן הכותבים הם בעלי שם עולמי בתחום. כזאת היא, לדוגמה, ססיליה צ'אן מאוניברסיטת הונג קונג).

הבחירה של העורכים לפתוח את פרק המבוא לספר בדברי רחל ליעקב "הבה לי בנים ואם אין – מתה אנוכי." (בראשית ל' 1), יכולה להתפרש כהכרה בכך, שהנושא תמיד העסיק את המין האנושי והיה מקור למצוקה קשה עד מוות. אך היא גם ביטוי לכך שבני אדם, מטופלים כמטופלים, מוכנים לעשות הכל כדי להשיג היריון (ממצא שעלה במחקרנו על נשים בטיפולי פוריות (ראו בירמן ואחרים, 1991). לפירוש זה של הציטוט יש השלכות על כל דיון בנושא השותף השלישי. נשים והצוות הרפואי, כשותפים שאפתנים במאמץ להוליד ילדים, ישקיעו כל מאמץ למצוא דרך וללכת בה עד להשגת המטרה (ילד). הם יגייסו שותף שלישי: תורמי זרע, תורמות ביציות ופונדקאיות המעמידות את רחמן לשירות זוגות הזקוקים לכך. הם גם יפעילו מערכת רפואית מסועפת: מעבדות ועובדיהן, מכשירים מתוחכמים ומפעיליהם, רופאים, אחיות, משרדים ופקידיהם. הצורך להביא ילד לעולם מתואר לעתים כאובססיבי וכזה שסיפוקו עולה בדמים רבים (כסף, יזע ודמעות ולרוב גם דם). המדיניות ומידת ההשקעה של הזוגות והמערכות הרפואיות והמבטחות הם משתנים תלויי תרבות מעבר לכל היבט אתי, פילוסופי או אחר.

עיקר הביקורת שלי על הספר טמון בהתעלמות העורכים מן הפער שבין הצרכים והדרכים לסיפוקם ובין המדיניות הקיימת בתחום זה. פער זה נדון בספרה של כרמל שלו (Shalev, 1989) במושגים של "מוסר כפול" (עמ' 11).

בפרק הסיכום מופתעים העורכים למצוא שונות כה רבה בין המדינות שקיבלו ייצוג בספר. הם ציפו שהשותף השלישי יהיה דומה יותר במדינות שנסקרו. ואמנם, להערכתי, החקיקה, האתיקה והביצוע של טיפולי פוריות מושפעים מערכי החברה יותר מאשר מכל גורם אחר, ולפעמים יש אי־הלימה ביניהם ובין הצרכים האישיים של אלה הזקוקים לטיפול. הנה דוגמה מן החיים המוכרת לי אישית, במדינה שאינה מוזכרת בספר: עד לפני שנים אחדות היה אסור באחד הקנטונים של שווייץ, המסודרת והשמרנית, לבצע את כל שלבי תהליך ההפריה החוץ־גופית. כדי לעקוף את האיסור נהגו לשאוב את הביציות מגוף האישה ולהצמיד אותן בחגורה מיוחדת לגוף הגבר והוא היה נוסע לאוסטריה השכנה כדי להמשיך בביצוע הטיפול. שם היו מפרים את הביציות בזרעו ואז היה הגבר חוזר ועובר את הגבול לשווייץ, עם העוברים שנוצרו, להשלמת הטיפול. דוגמה זו מלמדת עד כמה הצרכים האישיים והמצוקות מייצרים וריאציות לאין מספר של דרכים לעקיפת החוק: ערכי החברה משפיעים על החקיקה באופן שהמטופלים אינם יכולים לעמוד בהגבלותיה והם מחפשים עיקופים שונים ומשונים. ניתן להביא לשם דוגמה גם את המצב בישראל, שהיתה אחת המדינות הראשונות בעולם שהתבצעה בהן תרומת ביציות. את תורמות הביציות הראשונות ראינית בעצמי, במסגרת ההכנות שלהן לטיפול בתרומת ביציות, וכולן ביקשו לתרום ממניעים אישיים מגוונים, ללא כל כוונה לקבל תמורה על ההשקעה והסיכון. בניגוד למצב הנוכחי, הן תרמו ביציות בהתנדבות, למרות שאז, לפני 20 שנה, התהליך של שאיבת הביציות היה קשה, מסובך ומסוכן יותר מאשר היום.

לפי התקנות הנהוגות בארץ, תרומת ביציות יכולה להתקבל רק מנשים שעוברות טיפולי פוריות. קשה מאוד להשיג ביציות מנשים שאינן מצליחות להרות. אחד הרופאים המובילים בתחום מצא "מעקף" לקושי: הוא הציע לנשים לבצע את שאיבת הביציות במערך הטיפול הפרטי שלו, במימון זוגות שנוזקו לתרומת ביציות. הוא הבטיח, שבכל מחזור הוא ישאיר ל"נשאבות" 12 ביציות; הוא רק לא יידע אותן על מספר הביציות ששאב מגופן. למעשה הוא פיתח "קו ייצור" לביציות. היו גם מקרים שהוא סיכן את חייהן של נשים צעירות וגרם להן, באמצעות שימוש מופרז בהורמונים, לייצר עשרות רבות של ביציות ואת הביציות שנשארו אצלו הפרה בזרע של הגברים מזוגות שנוזקו לתרומה וגבה מהם כסף. התוצאות של מה שהתחיל כפתרון, לא חוקי אך יעיל, לקושי להשיג ביציות היו: (1) נשים שנודע להן שהשחלות שלהן היו מקור לעשרות ביציות שנמכרו לנשים אחרות תבעו את האיש לדין; (2) הוא הושעה מעבודתו; (3) הוקמה ועדת חקירה ונחשף, כרגיל, קשר של שתיקה: רופאים לא

הסכימו להעיד נגד עמיתם. אבל, חייבים לומר, שלא מדובר רק בקשר של שתיקה. הקושי נעוץ, בין היתר, בוויכוח בקרב הרופאים סביב העובדה שאותה כמות הורמונים יכולה לגרום ליצירת ביציות רבות מאוד במחזור טיפול אחד ומספר סביר במחזור אחר, אפילו כשמדובר באותה אישה. ויכוח זה נובע מחוסר היכולת לשלוט בתוצאות הטיפולי; (4) מאז חשיפת הפרשה, לפני ארבע שנים בערך, פרשה שנודעה בשמות רבים ושהשם הכללי המביע את תמציתם הוא "סחר בביציות", כמעט שאין תרומות ביציות בארץ. אי לכך, רופאים ישראליים, בשיתוף גורמים מקומיים, פתחו "קווי ייצור" לביציות ברומניה, באמצעות נשים שנשכרות לשם כך במזרח אירופה, בספרד, בקפריסין.

הניסיון לעקוף את התקנות היה כרוך במחיר גבוה מאוד עבור תחום תרומת הביציות. מי שנזקק היום לתרומת ביציות כמעט אינו יכול להשיגן בארץ, וצריך להיעזר כאמור בתרומת ביציות בחוץ-לארץ. מחזור טיפול כזה עולה לכל מי שעוברת אותו אלפי דולרים, לא כולל הוצאות טיסה ושהייה בחוץ-לארץ. נקל להבין, שכוחם של הזוגות לעקוף את החוק והתקנות, יחד עם השותף השלישי ה"אמיתי", שהוא המערכת הרפואית, גדול מכוח המדינה לאכוף אותם.

העורכים מתייחסים, בצדק, לכך שהרפואה הופכת להיות ממתווך לשותף פעיל. ואכן, הצוות הרפואי בתחום ההולדה, הנעזר בטכניקות מתוחכמות, הוא שותף פעיל מאוד: שותף כוחני, בעל אינטרסים גלויים וסמויים, שאומר למחוקק בריש גלי: "הכלבים נובחים והשיירה עוברת". הרפואה מקדימה את המחוקק באופן שאי-אפשר להתעלם ממנו, וכל חוק, הסכמה או החלטה על מדיניות לא יעמדו נגד מה שמניע את המערכות המטפלות באי-פוריות, הוא זעקת הנשים, בווריאציות שונות, של האמירה של רחל: "ואם אין – מתה אנוכי". גישה רומנטית, מנומסת ומתחסדת, אינה יכולה להציג את נושא השותף השלישי כהווייתו, מפני שהוא תמיד סמוי מן העין. מה עשו לפני שהיו טכנולוגיות כה מתוחכמות? היו "נוסעים לטבריה", אמירה המייצגת "תרופות טבעיות" לאי-פוריות. אפילו רבנים היו ממליצים לנשים למצוא פתרונות "מחוץ לעיר" (והספרות היפה מתייחסת לנושא בספרים רבים, שהבולט ביניהם הוא ספרו של מילן קונדרה, "מחול אחרון ופרידה", 2003). זכורה לי אישה חרדית שבמצוקתה אמרה לי: "אני אוהבת את בעלי ורוצה לגדל אתו ילדים. שייתן לי לצאת לילה אחד מן הבית ואחזור בהיריון".

בקריאה ראשונה הזכיר לי ספרם של בליית' ולנדאו את ספרו של פרופ' יפה (Jaffe, 1994) על אימוץ בין-ארצי. הספר היה חלק מפרויקט שהיווה בסיס לחקיקה ומערך עבודה באימוץ בין-ארצי. גם הוא אסף חומר מאנשים הקשורים לתחום ב-12 מדינות שונות, וגם קריאתו של ספר זה העלתה בי את ההרגשה שהגירווי לחשוב על מה שלא נכתב בספר אינו נופל בערכו ממה שנכתב בפרקיו השונים. למשל,

פקיד בכיר של משרד המשפטים של מדינת ליטא כותב (מצוטט אצל יפה, שם, עמ' 96-114), שהילדים העומדים לאימוץ הם כאלה ש"הוריהם זנחו אותם או שהם יתומים שהוריהם נהרגו בתאונת מטוס, רכבת, או מכונית, בשריפות או באסונות טבע אחרים." (כך במקור, בעמ' 96). כולנו יודעים, שרוב הילדים אינם יתומים, שהמניעים למסירת ילד לאימוץ רבים ומגוונים ושרוב הנשים המוסרות את ילדיהן לאימוץ לא ראו מימיהן מטוס מבפנים. כך גם בנושא תרומת הביציות, מדברים על כך גבוהה גבוהה, אבל בפועל נעשה מעט מאוד, וזה כואב, מתנהל "מן הבטן", ולא מכוח חוק, תקנות או אפילו היגיון.

לסיכום, הספר מעניין וכולל מידע רב. הוא מבטיח, וגם מקיים, ליצור תשתית עובדתית שתהווה בסיס לדיון מעמיק יותר שיתנהל במקביל להתפתחויות הצפויות בתחום ההולדה באמצעות טכניקות מתוחכמות ובעזרת שותף שלישי. במתכוון לא התייחסתי לדיון על זכות הילד לדעת, ולא לציטוט המכתב של "אנונימוס" (מכתב של אדם שנוצר מתרומת זרע ותוהה על זהותו, עמ' 11), וגם לא לדיון המוגבל והחד-צדדי בעתיד הילדים הנולדים כתוצאה מהתערבות רפואית (עמ' 144). הספר מעלה לדיון נושאים שחשוב מאוד שאנשי מקצוע יעסקו בהם, ומעורר לחשיבה על מה שיש בו, ועל אין ספור נושאים הכרוכים בקושי להביא ילדים לעולם, נושאים שלא נכללו בו.

ביבליוגרפיה

אירווינג, ג' (1988). תקנות בית השיכר. תל-אביב: זמורה-ביתן.
 בירמן, צ', סוסקולני, ו', גרינשפן, ד', לוי, א', לאופר נ', שנקר, י' (1991). מצב נפשי וחברתי של נשים בטיפול הפריה חוץ-גופית. חברה ורווחה, י"ב, 44-55.
 הד, ד' (1989). אתיקה ורפואה. ספריית אוניברסיטה משודרת, משרד הביטחון - ההוצאה לאור.

קונדרה, מ' (2003). מחול אחרון ופרידה. תל-אביב: זמורה ביתן.
 Jaffe, E.D. (Ed.) (1994). *Intercountry adoptions: Laws and perspectives of "sending" countries*. Jerusalem: Gefen Books.

Shalev, C. (1989). *Birth power*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Chris Phillipson, Graham Allan and David Morgan (Eds.) (2004). *Social networks and social exclusion: Sociological and policy perspectives*. Ashgate Publishing Company, Aldershot, England. 276 pages.

סקרה: עידית בליט־כהן*.

מרבית הספרות המקצועית הענפה על רשתות חברתיות מתמקדת בשלושה נושאים עיקריים: הראשון הוא רשתות חברתיות ארגוניות, כשהמיקוד הוא על סגנונות שונים של רשתות והשפעות הרשת על הארגון; הנושא השני דן בסוגים שונים של קשרים בתוך הרשת ובהשפעותיהן של רשתות חברתיות על הפרט. הנושא השלישי הוא תפקידן של רשתות חברתיות כמספקות סוגים שונים של תמיכה – אינסטרומנטלית, אפקטיבית ואינפורמטיבית – עבור הפרט.

הספר שלפנינו מתרכז בקשר בין רשתות חברתיות, הן חברתי והדרה חברתית. בהקשר זה, רשתות חברתיות עשויות לספק הזדמנויות שונות עבור פרטים וקבוצות, כגון עזרה בהשתלבות בשוק העבודה או קבלת מידע נחוץ להשתתפות בחיים האזרחיים. רשתות עלולות גם להדיר פרטים ולהרחיקם ממשאבים והזדמנויות. לדוגמה, השתייכות לקבוצה חברתית אחת עשויה להתבטא בחוסר יכולת להשתלב בקבוצה חברתית אחרת, או השתייכות לרשת חברתית בעלת קשרים הדוקים עשויה להגביל את האפשרות של פרטים לסטות מן ה"נורמה" ולאמץ צורת חיים שונה מזו שנהוגה בין חברי הרשת. חיים בפריפריה מקשים לא פעם על קיום רשת חברתית גדולה ובעלת קשרים מגוונים. מציאות זאת, בנוסף למדיניות ממשלתית חברתית־כלכלית מפלה (מכוונת או לא מכוונת), מחלישה קבוצות אוכלוסייה אחדות ומרחיקה אותן מסדר־היום הציבורי ומהשתתפות אזרחית מכילה.

הספר הנוכחי הוא פרי סדרה בת שישה סמינרים שהתקיימה באנגליה בנושא "רשתות חברתיות והדרה חברתית: סוגיות תיאורטיות ומדיניות". מטרת הסמינרים היתה לבחון את תפקידם של עובדים סוציאליים בעידוד סוגים שונים של תמיכות עבור פרטים וקהילות. הספר מציג חלק מן הנושאים והסוגיות שעלו באותה מסגרת. הספר מורכב משלושה־עשר פרקים, שניתן לחלקם לשלושה נושאים עיקריים. הנושא הראשון, שלו מוקדשים ארבעת הפרקים הראשונים, מספק תמונה רחבה של

* עידית בליט־כהן היא מרצה לעבודה סוציאלית בבית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. עבודת הדוקטורט שלה ומאמריה האחרונים עוסקים בחקר רשתות חברתיות, גשמיות ווירטואליות, של אנשים זקנים ובקשר בין השימוש במחשבים לרשתות תמיכה, כמו גם ברווחה אישית והדרה חברתית של זקנים.

התפקידים השונים שרשתות חברתיות ממלאות בחיי הפרט, החל מתפקידים המקדמים את היחיד ומסייעים לו להשתלב בחברה, וכלה בתפקידים המדירים אותו מן המעגלים החברתיים המרכזיים. בנוסף, בפרקים אלה מוצגים גם כלים שונים למדידת רשתות חברתיות, ונדון הקשר בין רשתות חברתיות ובריאות בגיל הזקנה.

הנושא השני הוא בחינה אמפירית של תפקיד הרשתות החברתיות בנקודות שונות במעגל חיי האדם. בפרקים אלה מוצגים מחקרים אמפיריים שנעשו בקרב ילדים ונוער, מבוגרים וקשישים. בנוסף לפרקים המתמייחים לקבוצות גיל שונות, מוצגות גם שיטות מחקר מגוונות, כמותיות ואיכותניות, לחקר התופעות. שער זה, על מגוון האוכלוסיות הנחקרות ומגוון שיטות המחקר, מספק פריסה רחבה ומעניינת של הנושאים הנדונים. במהלך הפרקים הולך ומתחדד הקשר, שכבר הוכח לא פעם, בין קיומן של רשתות חברתיות, ובין בריאות, רווחה אישית והון חברתי.

שלושת הפרקים האחרונים של הספר מוקדשים להיבטים של רשתות חברתיות ומדיניות חברתית. בהקשר זה מוצגים תפקיד הממשלה והשפעתה על רשתות חברתיות של היחיד ונדונה משמעות הקהילה המקומית ביצירת רשתות חברתיות בעלות כוח ויכולת להתמודד עם תופעת ההדרה החברתית. כך, למשל, הפרק של ויקי קטל, "רשתות חברתיות כמגשרות בין נסיבות חיים קשות של אנשים והאופן שבו הם חווים בריאות ורווחה אישית" (עמ' 142–161), הבוחן את הדינמיקה בין עוני והדרה חברתית מחד גיסא, ובין שכונה, בריאות ורווחה אישית מאידך גיסא. מחקרה מטיל אור על ההשפעות שיש למקום המגורים על רשתות ועל הון חברתי. היא מציינת כיצד מבנה שונה של רשת, כלומר רשת בעלת קשרים רופפים או צמודים, או לחלופין רשת הומוגנית או הטרוגנית, משפיע על יצירת ההון החברתי ומה הן ההשלכות מכך על רווחת הפרט. פרק זה ממחיש את הקשר בין הסוגיות השונות הנדונות בספר, בעיקר יחסי הגומלין הקיימים בין מקום מגורים, הדרה חברתית וחיי הפרט.

מתוך פרקיו הרבים של הספר, שרובם כתובים בצורה מקצועית ובהירה, רצוני לציין עוד את הפרק העשירי, שכתבו שארף וסמית, "אנשים מבוגרים יותר בשכונות עירוניות: התייחסות לסיכון ההדרה החברתית בחיים המאוחרים" (עמ' 162–179). הפרק דן במחקר שבדק שש מאות קשישים המתגוררים בשכונות מוחלשות באנגליה, ובחן את הקשר בין אזור מגורים ובין הדרה ממשאבים חומריים, מקשרים חברתיים, מפעילות אזרחית, מן השירותים הקהילתיים ומן הקהילה עצמה. בפרק מתואר, בין היתר, כלי אמפירי ושימושי המאפשר לבחון הדרה חברתית, על היבטיה השונים, בצורה כמותית. הפרק מצביע על הסיכונים הרבים של ההדרה החברתית שאליהם חשופים בני אדם, במקרה הנדון קשישים, המתגוררים באזורים גיאוגרפיים שמאופיינים בחסכים חומריים ובהעדר השקעת משאבים מצד הממסד, ומשקף בצורה אמפירית את היותה של תופעת ההדרה החברתית תופעה מורכבת ורב־ממדית.

אחד מחסרונות הספר הוא חזרות על עניינים המובאים בפרקים השונים, בעיקר על ההגדרות השונות של רשתות חברתיות, הדרה חברתית והספרות המחזקת את הקשר בין רשת חברתית, בריאות ורווחה אישית. יחד עם זאת, נראה שזה טיבו הבלתי נמנע של ספר המורכב מפרקים בנושא דומה שנכתבו בידי מחברים שונים.

הספר חוזר ומדגיש את הקשר בין רשתות חברתיות ובין הדרה חברתית. אמנם זהו נושאו העיקרי, אך לרגעים נראה שמעט מדי דגש והתבוננות מופנים לסוגיות הקשורות לצדק חברתי ולחלוקה שוויונית יותר של משאבים. הספר אכן מחדד את הקשר בין קיומן של רשתות חברתיות להדרה חברתית, אולם דיון על הדרה חברתית, תוך הדגשה של רשתות חברתיות, אסור שיפחית מערכה ומחשיבותה של מדיניות חברתית צודקת. אין חולק על כך, שקיומה או העדרה של רשת חברתית תומכת עשויים להקל, במידה לא מבוטלת, על ההדרה החברתית של פרטים, של קבוצות ושל קהילות אחדות. יחד עם זאת, רשתות אלה אינן יכולות למלא את מקומה של מדיניות ממסדית המחלקת משאבים ברמה המדינית והמקומית באופן שוויוני יותר. לעתים קרובות קיומה של רשת חברתית, כמו גם צורתה המבנית, הם תוצר של אפליה היסטורית, מובנית, של אותם פרטים, קבוצות או קהילות.

הספר מרחיב ומחדד סוגיות של הדרה חברתית ורשתות חברתיות ומצליח לעשות זאת היטב באמצעות התבוננות משולבת בפרט, בקהילה ובמדיניות החברתית. הסתכלות מערכתית זאת היא המאפיין העיקרי והמרענן של הספר. אנשי מקצוע המתעניינים בהיבטיהן השונים של רשתות חברתיות בקרב קבוצות בני אדם בעלי מאפיינים מגוונים, ימצאו בספר זה עניין רב.